

ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ ТРАНСПОРТУ

**Кафедра «Економіка, організація та управління
підприємством»**

В.В. Компанієць, О.М. Полякова

**МОРАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ ТА
ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Частина 2

Харків 2011

УДК: 330.162

Компанієць В.В., Полякова О.М. Моральні основи економіки та підприємницької діяльності: Конспект лекцій: В 4-х ч. – Харків: УкрДАЗТ, 2011. – Ч.2 – 57 с.

В конспекті лекцій послідовно викладено теоретичні і методологічні питання моральних основ ведення бізнесу та підприємницької діяльності.

Конспект лекцій складається з 4 частин.

Друга частина присвячена концепції духовно-моральної соціально-економічної системи (СЕС), основам християнської економічної думки та етики господарювання, базовим поняттям й інститутам духовно-моральної СЕС.

Рекомендується для студентів спеціальності „Економіка підприємства” всіх форм навчання.

Лл. 1.

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри „Економіка, організація і управління підприємством” 29 червня 2011 р., протокол №17.

Рецензент

доц. О.І. Фролов

В.В. Компанієць, О.М. Полякова

МОРАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Частина 2

Відповідальний за випуск Компанієць В.В.

Редактор Решетилова В.В.

Підписано до друку 12.07.11 р.

Формат паперу 60x84 1/16 . Папір писальний.

Умовн.-друкарк. 2,25. Тираж 50. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Українська державна академія залізничного транспорту

61050, Харків - 50, майдан Фейербаха, 7

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2874 від 12.06.2007 р.

**УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ ЗАЛІЗНИЧНОГО
ТРАНСПОРТУ**

ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ ТРАНСПОРТУ

**Кафедра “Економіка, організація і управління
підприємством”**

Компанієць В.В., Полякова О.М.

**МОРАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ ТА
ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Конспект лекцій

з дисципліни

„МОРАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ”

Частина 2

Харків 2011

Компанієць В.В., Полякова О.М. Моральні основи економіки та підприємницької діяльності: Конспект лекцій: -в 4 -х частинах. – Харків: УкрДАЗТ, 2011.- Ч.2 – 57 с.

В конспекті лекцій послідовно викладено теоретичні і методологічні питання моральних основ ведення бізнесу та підприємницької діяльності.

Конспект лекцій складається з 4 частин.

Друга частина присвячена концепції духовно-моральної соціально-економічної системи (СЕС), основам християнської економічної думки та етики господарювання, базовим поняттям й інститутам духовно-моральної СЕС.

Рекомендується для студентів спеціальності „Економіка підприємства” всіх форм навчання.

Іл. 2, табл. 6 , бібліогр.: 104 назв.

УДК: 330.162

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри „Економіка, організація і управління підприємством” від 29 червня 2011 р., протокол №17

Рецензент:

ЗМІСТ

Лекція 4. Концепція духовно-моральної соціально-економічної системи (СЕС)	4
4.1 Ієрархія цілей господарювання. Духовність господарювання	4
4.2 Концепція духовно-моральної СЕС	6
4.3 Фактори і важелі розвитку духовно-моральної СЕС	14
Лекція 5. Християнська економічна думка та етика господарювання	23
5.1 Ставлення християнства до економіки і господарського життя, господарської активності людини, критерії ефективності господарської діяльності	23
5.2 Християнська економічна думка – загальноекономічні погляди «богословських отців»	30
5.3 Принципи християнської господарської етики	33
Лекція 6. Базові поняття й інститути соціально-економічної системи у християнській етиці та східнослов'янській філософській думці	42
6.1 Багатство (бідність), власність у християнській (православній) етиці господарювання	43
6.2 Філософсько-економічне осмислення багатства та власності у працях російських філософів	47
6.3 Благодійність як духовне явище та фактор розвитку особистості, суспільства, економіки	52
6.4 Розподіл та споживання у християнській (православній) етиці господарювання	54

Лекція 4

КОНЦЕПЦІЯ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ (СЕС)

4.1 Ієрархія цілей господарювання. Духовність господарювання.

4.2 Концепція духовно-моральної СЕС.

4.3 Фактори і важелі розвитку духовно-моральної СЕС.

4.1 Ієрархія цілей господарювання. Духовність господарювання

Фундаментальне питання, відповідь на яке визначає істотну різницю в розумінні відмінностей та особливостей СЕС і є каменем спотикання для економічної теорії, – це питання про сутність і, відповідно, цілі економіки. І питання це не економічне, а світоглядне. Економіка як наука соціальна, безпосередньо пов'язана з існуванням людини і суспільства, не може за своєю природою бути відірваною від світогляду. Знайти відповідь на питання про сутність, цілі економіки неможливо без певних уявлень про природу, походження та сенс життя людини, її призначення, про цілі, цінності, потреби людини. Тому розуміння сутності економіки базується на філософському або релігійному її осмисленні.

Природа людини, її свідомість і пізнавальні здібності містять не тільки раціональну, але й ірраціональну складову. Людина пізнає світ не тільки розумом, але і вірою, і вони нерозривно пов'язані між собою. Віра і наука – два способи пізнання світу: ірраціональний шлях і сфера свідомості так само необхідні людині, як і раціональний. І навіть сама наука, що базується на раціональному підході до зовнішнього світу, неможлива без віри.

Ще Т. Гоббс вказував на дві основи в науці, що кореняться у властивостях нашого єства (сутності): математична, пов'язана з

дією розуму, логіки, і догматична, заснована на ірраціональній частині свідомості і пов'язана з емоціями, інтересами і бажаннями людини, які не піддаються прямій дії розуму і логіки. «Кожне з обох начал науки є вкоріненим в головній властивості нашого єства, а саме: математичне – в розумі, догматичне – в емоціях. Перше з них вільне від роздвоєності і конфлікту, бо займається лише порівнянням фігур і рухів, де немає місця суперечності між істиною і інтересами людини. Інше ж, догматичне знання, навпаки, не містить нічого незаперечного, і причина цього в тому, що воно порівнює людей і втручається в межі їх прав і вигод. Отже, у зв'язку з цим можна сказати: «Кожен раз, коли доводи розуму суперечать інтересам людини, людина діє всупереч цим доводам»» [цит. за 74, с. 276].

Якщо раціональність як функція інтелекту дуже добре виявляє себе в точних науках, то у сфері, пов'язаній з людськими інтересами, бажаннями, прагненнями, емоціями, в тому числі у сфері економіки, раціональний вибір – тільки один з можливих виборів і дій людини. Дії людини можуть бути обумовлені впливом моральних відчуттів, певного емоційного стану, залежати від її характеру і звичок, від стереотипів і культурних моделей поведінки і інших складових свідомості і несвідомого. Якби економіка базувалася на суворій математичній залежності і розрахунках, логіка в ній діяла б бездоганно, оскільки об'єктивна істина і інтерес людини або групи людей не вступали б у суперечність між собою. Але економіка соціальна і людська. Реально в господарській сфері вступають в суперечність цінності і інтереси, бажання окремих людей і тому не існує єдиної об'єктивної істини, з якою б відразу погодилися всі суб'єкти господарювання. Істинним, на жаль, часто стає саме те, що вигідно певним людям. І на цій помилковій істині можуть бути побудовані цілі теорії. Те, що уявляється об'єктивно розумним комусь, ніколи не може бути абсолютним, «воно завжди співвідноситься з суб'єктивно зацікавленими ціннісними рішеннями», як відзначає А. Ріх [74, с. 276]. Тому в економіці як науці соціальній не може бути єдності поглядів на ті питання, які пов'язані з різним світоглядом і різними культурами (необхідний соціокультурний підхід), хоча в частині математичної єдності цілком можлива і природна.

Дії людини у сфері економіки, її економічна поведінка залежать від безлічі чинників, які об'єднуються в три групи: зовнішні, внутрішні і сприйняття людиною змін навколишнього середовища, будь-якої дії. Початок дії завжди знаходиться в області розуму – розумної сили душі людини. Не випадково будь-які серйозні, значущі перетворення в соціально-економічній сфері завжди мали відповідне теоретичне, наукове обґрунтування. Це і більшовицькі реформи в радянській Росії (теоретичний фундамент – вчення К. Маркса про соціально-економічні формації), і реформи «дикого ринку» на пострадянському просторі (теоретичний фундамент – неоліберальна доктрина вільного ринку, зокрема чиказької школи економіки), і економічні реформи в США, спрямовані на державне регулювання економіки (в основі яких, зокрема, була доктрина Дж. М. Кейнса).

На жаль, сучасна економічна наука до недавнього часу була пронизана духом детермінізму, вона не визнавала (в більшості своїй) пріоритету духовно-морального закону в закономірностях, згідно з якими розвивається господарська діяльність окремої людини або суспільства в цілому.

Сучасна західна економіка (американська в першу чергу) формувалася і розвивалася на фундаменті і у дусі протестантизму в руслі фінансово-економічного раціоналізму, індивідуалізму і лібералізму. Національне підприємництво розвивалося під крилом політики протекціонізму, на специфічних джерелах первинного і подальшого накопичення капіталу за рахунок нееквівалентного обміну з господарсько-економічними устроями, що історично завершуються, колоніалізму, розгортання фінансово-спекулятивної лихварської і віртуальної економіки.

На фундаменті такої науки і такого світогляду, що відображає цінності західної цивілізації, чуттєвої культури, збудовано будівлю сучасної світової економіки, у тому числі будівлю національних економік більшості країн, серед яких Україна.

4.2 Концепція духовно-моральної СЕС

Історія економічного розвитку та філософсько-економічної думки свідчить про те, що окрім такого розуміння економіки та реальної економічної моделі – хрематистики – існує й інший тип соціально-економічної системи – духовно-моральна СЕС.

Духовно-моральна СЕС склалася на основі християнського світогляду і була втілена в межах православної соціально-економічної моделі.

Згідно з християнським світоглядом, людина – духовно-тілесна істота. Сенс її життя розкривається лише в духовному вимірі. Всі земні умови її існування, в тому числі господарські, – кінцеві і мають служити лише для того, щоб людина могла стати спадкоємцем вічного життя. Людина має не тільки тіло, а й розумну душу і вищу силу – дух. Відповідно, її потреби представлені потребами тілесними, душевними та духовними. Тілесні потреби – це потреби матеріальні (фізіологічні) і потреби в безпеці. Потреби душі, відповідно до сил душі (розумова, чуттєва, вольова), це такі потреби: у набутті знань про світ; творчій самореалізації; в отриманні радості, любові, щастя; реалізації себе, в тому числі через працю; в спілкуванні, розумінні, в необхідності бути корисним іншим, потреба в дії. Вищі потреби людини – це потреби духовні, без реалізації їх людина втрачає істинний сенс життя, не може розкрити повноцінно свою людську сутність і своє призначення. Духовна сила в людині – це сила створююча, перетворююча та організуюча, сила, яка об'єднує і дисциплінує. Духовні потреби виявляються в таких прагненнях: до: дисципліни розуму, серця і волі (людина прагне до цілісності думок, почуттів, вчинків, до вибору духовно корисного для себе і оточуючих і подолання некорисного); набуття влади над нижчими бажаннями та побудова свого ціннісного світу, а значить, і вчинків відповідно до ієрархії (Бог, Вітчизна, ближній, Я); прагнення абсолютних цінностей і незадоволеність всім відносним і земним; прагнення до повноти, Божественної досконалості, спілкування з Богом. Також вони виявляються як творча сила, що створює себе і навколишній світ, як потреба жити по совісті, потреба жертвовної любові до ближнього, до Бога. Сенс життя людини – успадкування Царства небесного, а весь її земний шлях, в тому числі господарська діяльність, – це своєрідний «випробувальний

полігон», часові умови, в яких людина повинна навчитися вірити, любити, прощати. І ці умови творить сама людина. Навколишній світ і господарську діяльність вона створює за своїм образом і подобою. І господарський світ, створений людиною, повинен, принаймні, не заважати досягненню головної її мети, а краще, якщо він буде сприяти цьому.

Християнська теологія стала фундаментом кількох напрямків наукової думки. Це східнослов'янська філософсько-економічна школа (кінець XIX – початок XX століття), дослідження А. Ріха, об'єднані в фундаментальну працю «Господарська етика» [74], сучасна німецька школа економічної етики.

Якщо фундаментом світогляду є християнський світогляд, система цілей економіки буде виглядати як на рисунку 4.1.

Базова, фундаментальна мета економіки, що відповідає тілесним потребам людини, – це необхідність забезпечення умов для життя, зростання і розвитку як окремої людини, так і суспільства в цілому. ***Щоб реалізувати цю, переважно матеріальну мету, необхідна продуктивна праця.***

Економіка при цьому має низводити людину до рівня засобів виробництва, вона не повинна вважати, що максималізація вироблених матеріальних благ і є її абсолютною метою. Важливо, щоб економіка реалізовувала і свою ***гуманну мету***. Людина має розвиватися повноцінно і гармонійно, реалізуючи, в тому числі в господарському просторі і за допомогою його, своє призначення. Структура трудової діяльності має велике значення для духовного і психічного формування людини. Збіднення внутрішнього змісту праці породжує небезпеку кризи, позбавляючи сенсу людське існування взагалі. Господарська діяльність має бути організована таким чином, щоб людина не втратила своєї людської сутності, щоб вона могла реалізувати не тільки тілесні потреби, а й потреби вищі, сприяла найбільш повному розкриттю людської особистості. Щоб праця її була насиченою творчістю, приносила радість людині і користь оточуючим, щоб після трудової діяльності у неї залишався час на відпочинок і відновлення сил, власний інтелектуальний, творчий і духовний розвиток, час на сім'ю та виховання дітей, допомогу іншим людям. Щоб оплата праці була достойною, своєчасною і справедливою. У праці в цілому, і в господарській діяльності

зокрема, розкривається покликання людини стати співтворцем Бога у перетворенні навколишнього світу.

Господарювання – це діяльність суспільно необхідна і соціальна за своєю природою, тому економіка, безумовно, має і **соціальну мету**. Природа суспільства така, що в ньому не існує рівності: люди наділені різними здібностями, схильностями і можливостями, в тому числі матеріальними, душевними, духовними, різними повноваженнями і ступенем влади в ієрархії управління. У силу цього люди не можуть бути рівними у земному просторі, вони є рівними лише перед Богом в духовному вимірі. Однак господарська діяльність повинна бути організована таким чином, щоб забезпечити максимальну можливість для соціальної рівності, рівності в реалізації особистісного потенціалу кожного члена суспільства. Одне з базових призначень трудової діяльності – це допомога тим, хто не може повноцінно працювати сам і не може забезпечити себе. В економіці має бути створений механізм для забезпечення достойного існування незахищених верств населення, інвалідів та пенсіонерів, дітей, сиріт, людей, які частково втратили працездатність. Тобто з проблемою внутрішнього сенсу економіки пов'язане питання справедливого розподілу. І це не тільки розподіл суспільного продукту, але й інших життєво важливих благ, до яких належить можливість отримати гідну освіту, відповідно здібностям людини, і робоче місце, що відповідає і здібностям, і освіті, і потребам людини (матеріальним, душевним, духовним). Якісне фінансування освіти і створення робочих місць – це найважливіші економічні завдання держави. Економічні блага, до яких належить і обмежена кількість робочих місць, повинні розподілятися, по можливості, справедливо, щоб запобігти нісенітниці і несправедливості, яка загрожує внаслідок такої переорієнтації найслабішим у господарському відношенні. Це постановка питання про те, як мають бути влаштовані економічні та правові структури суспільства, щоб усім, у тому числі і найбільш знедоленим, була доступна як максимально допустима частка в користуванні суспільним продуктом, так і найвищий рівень можливостей отримання освіти відповідно до здібностей.

У тварному світі людина займає унікальне місце – місце відповідального перед Богом, Його уповноваженого на землі і в той же час суб'єкта, який має зробити об'єктом своєї творчої діяльності, подібної до Божественного творіння, всю Землю з усіма її скарбами, використовувати і підпорядкувати собі все, що зростає і живе на ній [74, с. 280]. Тому не можна забувати й про *екологічну мету* економіки. Економічна система повинна бути організована таким чином, щоб створити умови для найбільш раціонального та дбайливого використання природних ресурсів, збереження довкілля. Більше того, людина здатна розвивати природний світ шляхом виведення нових видів рослин і тварин, освоєння нових, малоприсаєднатих для господарювання територій (наприклад, осушення болот або освоєння пустелі шляхом створення штучних систем іригації).

Власне, *економічна мета* економіки пов'язана з її ефективністю. Ефективність економіки можна визначити як максимальну користь за мінімальних витрат, отримання достатнього для сталого розвитку прибутку.

Оскільки економіка не є самодостатньою як у своїй основі, так і цілях свого існування, вона створюється людиною, а також для людини, суспільства, тому має, меншою мірою, реалізовувати свою базову мету, бути гуманною, соціальною, екологічною, ефективною. Таку економіку можна визначати як моральну та соціальну. Втім існують і більш високі цілі, що знаходяться за межами економіки, але пов'язані з господарською діяльністю, це цілі духовні – сотеріологічна (її можна звести до таких визначень, як «гідно поводитися перед Богом», «стати духовними людьми, перебуваючи ще в цьому світі», «врятувати душу», «здобути собі воскресіння») і есхатологічна (позитивний вплив на весь навколишній світ, його перетворення відповідно до плану Божественного домобудування). Їх втілення в господарському просторі означає, що соціально економічна система повинна в міру можливостей сприяти тому, щоб людина при бажанні і відповідних діях могла досягти цих цілей. У разі, якщо ці неекономічні, але духовні цілі будуть пронизувати соціальну, гуманну, екологічну, базову цілі своїм внутрішнім змістом і виявляться вищими за ієрархією, економічна ж мета буде матеріальним фундаментом перетворень, ми будемо мати справу

з духовно-моральною СЕС. У ній всі цілі отримують найбільш повну реалізацію. У цьому випадку, як писав С. Булгаков у «Філософії господарства»: «Хозяйство изнутри полагается как явление и средство духовной жизни» [16, с. 85]. При такій заданості ієрархії цілей економіки для людини як для суб'єкта господарювання і для соціально-економічної системи в цілому розкриваються принципово необмежені можливості для розвитку господарства, соціального добробуту і миру, духовного зростання.

Вихід на динамічну і стійку, духовно і соціально інтегровану модель розвитку суспільства і економіки передбачає реалізацію всіх вищеназваних цілей економіки з урахуванням домінуючих цінностей. Гідне самовизначення, справжня свобода і самореалізація особистості можливі тільки в полі духовно-моральних орієнтирів і духовно-моральної економіки як системи, що створює для цього необхідні соціально-економічні передумови.

Духовно-моральна соціально-економічна система – це така система ведення господарства і соціального устрою, яка має сприяти націленості особистості і суспільства в цілому на вічні цінності віри, надії і любові, прагнення до духовного зростання, згоди і взаємодопомоги. У сотеріологічному аспекті це система, яка повинна сприяти головній меті буття – спасінню душі людини, успадкуванню нею вічного життя. Однак людина відповідальна не тільки за своє життя, вона покликана до перетворення всього світу. І господарська діяльність розглядається як засіб перетворення, одухотворення світу, його зміни відповідно до Божественного задуму про світ і про людину в процесі співтворчості Бога і людини, за допомогою синергії двох воель, зусиль людини і сили Божественної енергії (благодаті). Тому в есхатологічному аспекті духовно-моральна СЕС – це система, яка має сприяти не тільки освоєнню, збереженню, а й розвитку, одухотворенню навколишнього всесвіту. Духовно-моральна СЕС – гуманна і соціальна – вона служить інтересам особи і суспільства. Це система, яка забезпечує гармонійний розвиток особистості людини, в тому числі творчий, інтелектуальний, духовний; накопичення духовного та

інтелектуального капіталу особистості і суспільства; злагод у суспільстві, збереження і розвиток всього навколишнього світу; соціальний комфорт і матеріальний добробут усіх членів суспільства.

Головними цінностями духовно-моральної культури такої системи є: Бог, особистість, Батьківщина, сім'я, вічні цінності віри, надії, любові, милосердя. Економічна культура і відносини базуються на таких цінностях: соборність, єдність, взаємодопомога, взаєморозуміння, взаємоповага, справедливість, довіра, чесність, працелюбність, некористолюбство, відповідальність, діловитість, благодійність, соціальна захищеність, якість роботи.

Оскільки одна з головних цінностей такої системи – сім'я, систему спрямовано на підтримку і розвиток інституту сім'ї, її культурного, духовно-морального капіталу та економічного добробуту. Основою мотивації якісної, продуктивної праці і всіх перетворень в системі є не людські пороки, а людські чесноти. Економічний розвиток, економічна ефективність такої системи є необхідною умовою, не самоціллю, а засобом для гармонійного, всебічного розвитку людини і суспільства в цілому, перетворення, одухотворення навколишнього світу. Те саме можна сказати і про професіоналізм як необхідну умову досягнення всіх цілей системи. Духовно-моральна соціально-економічна система – це система, побудована на духовних цінностях, моральних принципах та професійних знаннях.

Духовно-моральна соціально-економічна система – це найвищий тип ведення господарства та укладу соціального організму, якому відповідає православна соціально-економічна модель.

Базисом її є духовно-моральні закони і духовно-моральні цінності, надбудою – система ведення господарства і соціального облаштування, яка побудована на цих законах і цінностях з урахуванням закономірностей соціально-економічного розвитку систем, законів розвитку людини (природних законів).

На основі духовно-моральних законів і духовно-моральних цінностей (які задаються релігією) створюється простір культури, в ньому формуються найважливіші суспільні інститути:

державні, правові, політичні, ідеологічні, освітні, а також господарські (зокрема, норми, правила господарського життя, організація відносин власності, трудових відносин, відносин взаємодії господарюючих суб'єктів), формується *підсистема суспільного виробництва*, вибудовується певна інституціональна структура всієї системи, механізми та форми її функціонування, також формується та чи інша *управлінська парадигма*, на основі якої здійснюється цілеспрямований вплив на всю систему.

4.3 Фактори і важелі розвитку духовно-моральної СЕС

До п'яти загальноприйнятих в сучасній економічній теорії факторів виробництва (економічного розвитку): праця, природа (земля); капітал; підприємництво (або ширше – диспозитивна діяльність – управління, планування, організація); знання, наука, інформація, що можна об'єднати під назвою інтелектуального чинника, в концепції духовно-моральної економіки необхідно додати нематеріальний капітал: духовно-моральний і духовно-інтелектуальний, духовно-культурний капітал окремої людини, суспільства.

Цей нематеріальний капітал можна назвати так, як називав його, скажімо, професор Київського університету Д.І. Піхно – «культурно-исторические силы народа»: «духовные блага и силы», створені народом і «переходящие из поколения в поколение» [66]. Ось які елементи відносив до цього неречовинного капіталу Д.І. Піхно: «нравы и обычаи, мораль, образованность, энергия, дух предприимчивости, законодательство, государственный и общественный уклад жизни" [66, с. 43]. Причому він ставив у залежність від цього ключового фактора продуктивність трьох основних факторів – природи, праці і капіталу.

Моральність, інтелект, культура – тісно пов'язані між собою поняття. Пов'язані вони тим, що носієм їх є людина, що кожна із складових тим чи іншим чином впливає одна на одну (культура є, в тому числі, продуктом інтелекту та моралі, а створений культурний простір впливає потім на стан моральності та інтелекту і визначає вчинки людини). Інтелект розглядають як

розумову, пізнавальну здатність людини, що ототожнюється з розумом (феноменологічний підхід) як продукт цілеспрямованого навчання, а також результат соціалізації та впливу культури (соціокультурний підхід). Моральність – з точки зору здібностей і властивостей свідомості, (феноменологічний підхід) також уроджена здатність людини, що виявляється у її совісті. Також моральність – це ставлення людини до Бога, до іншої людини, до суспільства, що проявляється у вчинках людини. Культура не є у прямому сенсі здатністю. Але людина має творчу, створюючу здатність, емоційну і дієву силу душі, які в сукупності з силою пізнавальною здатні, орієнтуючись на ті чи інші моральні норми і цінності, створювати культуру – навколишній створений людиною світ. Як і яким людиною створює світ – залежить від цінностей релігії (віри), саме вони надають неповторної специфіки кожній культурі. У цьому світі культури людина і живе. І цей світ відбивається у ній як певний культурний код (досвід минулого), що містить в собі цінності, норми, правила, стереотипи мислення і поведінки.

З взаємозалежної триєдиної сутності людини – тіла, душі і духу, саме в сфері духу укладено джерела розуму, знання, інтелекту, моральності і культури. Тому ми говоримо про духовно-моральний, духовно-інтелектуальний, духовно-культурний капітал (або потенціал) людини і суспільства. Духовно-культурний капітал – це, з одного боку, сукупність накопичених корисних матеріальних і нематеріальних продуктів культурної життєдіяльності, а з іншого – культурний код як внутрішня духовно-інформаційна складова досвіду минулих поколінь. *Духовно-моральний капітал* можна розглядати як сукупність внутрішніх (вроджених і розвинених, набутих) духовно-моральних якостей людини і правил поведінки, визначених цими якостями, а також як сукупність моральних цінностей, норм, правил, стереотипів мислення та поведінки, прийнятих для даного суспільства. Духовно-інтелектуальний капітал – сукупність пізнавальних здібностей людини (вроджених і розвинених, набутих), а також її продуктів. Нематеріальний капітал виступає найбільше продуктом духовного розвитку, але таким продуктом, що сам перетворюється на джерело

подальшого духовного самовдосконалення та є рушієм соціально-економічного розвитку.

Зараз інтелект і його продукти: знання, нові винаходи, рішення визнають як найголовніші чинники соціально-економічного розвитку та конкурентоспроможності економіки. На відміну від інтелектуального чинника розвитку, що ототожнюється з дією сили розуму, осмислює і продукує різного роду знання для земного, тимчасового існування людини, знання з різною ціннісною та моральною спрямованістю і значимістю, духовно-інтелектуальний фактор (Г. Задорожний називає його „одухотворенный интеллект”) – продукт духовної сили розуму. Ця сила пізнає невидимий духовний світ і пізнає духовні, невидимі сторони речей видимих, вбачаючи суть речей, їх ідею, а також, відрізняючи добро від зла, в думках, почуттях, діях, допомагає прийняти правильне рішення. Людський розум – інтелект продукує знання, які є найважливішим чинником розвитку, в тому числі економічного, здатний до творчості (створення нового знання) і прогнозу. Хоча істинно наукові знання самі по собі є ціннісно нейтральними, людина може спрямувати їх на горе, для руйнування світу і себе. Це, на жаль, часто має місце в сучасному суспільстві, і в економічній сфері, насамперед заради наживи, задоволень, влади. Людський інтелект також може породжувати помилкові і свідомо згубні теорії та міфи, наприклад, такі як концепція «золотого мільярда», концепція прогресу чи міф про всесильність ринку – теорії, що практично втілені в життя і які завдали непоправних втрат суспільству, навколишньому середовищу і світогляду. Тому інтелект спочатку повинен мати моральну, духовну орієнтацію. Такий одухотворений інтелект, як зазначає Г. Задорожний, служить людям, робить їх життя щасливішим [35]. В іншому випадку інтелект (холодний розум), руханий прагненням до влади і багатства, сприяє продукуванню бідності, злидарювання та нещастя. В еру прогресу техніки і технологій майже половина населення планети – 3 млрд людей – живуть менш ніж на 2 долари у день, з них 1,3 млрд перебувають у крайніх злиднях – менш ніж на 1 долар у день. Але «сучасні природничі науки і технології за існуючих ресурсів планети дозволяють забезпечити гідний людини рівень споживання для всього населення Землі,

рівень, який у два-три рази перевищує нинішній. Для цього необхідно, щоб метою розвитку цивілізації було не матеріальне виробництво і споживання, а розвиток інтелектуально-духовного початку при задоволенні розумних матеріальних потреб усіх людей планети» [цит. за 35].

Щодо впливу духовно-морального капіталу на соціально-економічний розвиток можна зазначити, що, по суті, моральна деградація людини є основою всіх кризових станів у кожній із сфер її життєдіяльності. Дія будь-якої системи рано чи пізно закінчується, якщо система не буде хоча б мінімально-ефективною, тобто якщо не буде забезпечено баланс між витратами ресурсів, енергії системи і результатами, відновленням енергії в системі. Перед будь-яким керівником завжди стоїть завдання, як мінімум, забезпечити цей баланс в системі. Тобто підприємство має бути як мінімум беззбитковим, але краще прибутковим, то ж можна сказати про діяльність галузей і про результати господарювання щодо економіки в цілому. Витрати державного бюджету мають збігатися з доходами, розмір імпорту з розміром експорту, темпи зростання доходів населення не повинні випереджати темпів збільшення виробництва і темпів зростання продуктивності, кількість грошової маси, що знаходиться в обігу, має відповідати кількості вироблених благ і наявних ресурсів, кількість народжених має хоча б відповідати кількості померлих. Ці досить прості і знайомі всім закономірності збереження балансу різних елементів соціально-економічної системи хронічно порушуються в нашій економіці. Чому? Існує дві відповіді на поставлене питання: мова може йти про елементарну безграмотність, непрофесіоналізм або про порушення закономірностей для отримання особистої вигоди – в цьому випадку мова йде про аморальність. Прийняття господарських рішень на будь-якому рівні діяльності здійснюється конкретними особами і тому будь-яке рішення в тій чи іншій мірі суб'єктивне (може бути засноване на суб'єктивній оцінці вигод, витрат, факторів, що впливають на суб'єктивних інтересах). Вибір рішення може залежати від ціни його реалізації для конкретної особи у співвідношенні з очікуваними вигодами: співвідношення матеріальних, психологічних, фізичних витрат і таких вигод, наприклад, як отримання грошової винагороди,

забезпечення кар'єрного просування, підвищення іміджу, розширення зв'язків, отримання бажаної влади або отримання морального задоволення. Прийняття рішення може бути здійснено задля інтересів системи і в інтересах того, хто приймає рішення, останнє, як правило, пов'язане з порушенням інтересів системи. Наприклад, керівник може бути зацікавлений в банкрутстві підприємства, або в тому, щоб підвищити свій імідж, прийнявши популістське рішення про збільшення зарплат при значному спаді обсягів виробництва, у тому, щоб укласти договір щодо придбання товарів некритичного імпорту, при цьому паралельно створюючи умови для не вигідності виробництва тих же товарів в країні. Можна наводити ще безліч прикладів таких рішень, зрозуміло одне – вони аморальні. Саме такі рішення призвели нашу економіку в стан найглибшої кризи. Тому духовно-моральний чинник у господарській діяльності є, особливо зараз, пріоритетним.

Щоб здійснити економічний прорив, необхідно, в першу чергу, здійснити прорив духовний. Це означає обрати у якості доміант мислення, свідомості і, відповідно, поведінки, в тому числі економічної, духовні цінності. Господарський професіоналізм не заперечується, а є обов'язком. Духовність, моральність, інтелект, професіоналізм розглядаються як основні важелі розвитку. Право є обов'язковим інститутом, що підтримує перетворення.

Принципи соціально-економічного розвитку системи: цілісності, повноти розвитку всіх елементів системи (цілісний розвиток особистості, суспільства, природи; соціальних, економічних, технічних елементів системи; її інститутів); ієрархізму цілей і самої господарської діяльності; націленості на особистість; службового характеру економіки; з'єднання духовного (як мети і як вічного, безмежного щодо можливостей зростання) і матеріального начал і чинників розвитку (як засобів і як тимчасового і обмеженого) за пріоритету духовного; синергії двох воля (Бог, людина) та зусиль у рішеннях і діях, подяки; морального співвідношення в плануванні та прийнятті рішень, здійсненні господарської діяльності; єдності моральних стандартів у бізнесі, господарській діяльності, управлінні (неприпустимість застосування подвійних стандартів);

причетності, відповідальності людини (господарюючого суб'єкта) за весь створений світ, в тому числі відповідальності за дані блага і можливості, надану владу і здібності (перед Богом, суспільством, конкретними людьми, природою); системності та гармонізації відносин людини з природою; морального та ощадливого ставлення до всіх ресурсів і благ: матеріальних, природних, інформаційних, фінансових ресурсів, знань, досвіду, часу; чесність в отриманні благ та їх використанні; пропорційності (бажань і можливостей, завдань, планів і ресурсів); самообмеження (розумного самообмеження в споживанні матеріальних благ, неприпустимості розкоші) та благодійності; забезпечення високої якості трудового життя і на цій основі високої ефективності праці; соборності, соціальної солідарності, соціальної справедливості, патріотизму (принципи, що виражають ідеал соціального устрою); комплексності та цілісності оцінки ефективності соціально-економічної системи, а також відносності оцінки; забезпечення та поліпшення якості життя; принципи духовно-морального управління та відтворення системи (самозбереження і відтворення ціннісного ядра); відтворення людської особистості, збереження і розвиток духовно-інтелектуального, духовно-морального, духовно-культурного потенціалу, відтворення цього потенціалу на піднесеному рівні; інноваційне відтворення системи: відтворення соціальних, економічних, технічних, ресурсних, інформаційних факторів системи на якісно новій основі (нової корисної інформації, знань, досвіду); динамічності та адекватності системи – змінення відповідно (немає перевантаження або недовикористання потенціалу) до зміни духовних і матеріальних потреб суспільства; співпраці всіх ланок системи управління і громадських сил (держави, суспільства, господарства, підприємства, господарі, підприємці) [44].

Завдання регулювання соціально-економічної системи полягає в тому, щоб підкорити позарозумну (за походженням і проявами) економічну діяльність розуму. І не тільки раціональній складовій розуму (інтелекту), а й духовній складовій (одухотвореному інтелекту). Фактично це означає втілення і свідому регуляцію економічних відносин на всіх рівнях від мікро- до макро- відповідно до перерахованих вище принципів.

На макрорівні це регулювання є функцією держави. Держава повинна створювати відповідні закони, умови господарювання, які будуть сприяти здійсненню цих принципів в економічному просторі, запобіганню і покаранню аморальних дій. Закони та контроль їх виконання – це функції інституту права, в тому числі економічного права.

Проте умови господарювання, які сприяють створенню і розвитку духовно-моральної СЕС, не можуть обмежуватися лише інститутом права. Дві інші складові – це сама система (інститут) державного управління, а також інститути культури, освіти, виховання, сім'ї. Інститут освіти – це один з ключових інститутів суспільства, за допомогою нього передається і змінюється культура і мораль, свідомість і поведінка, в тому числі у сфері економіки. Він може руйнувати, а може і творити. Це одна з основ створення моделі духовно-морального управління та духовно-моральної економіки.

Зміна ціннісних орієнтирів у суспільстві, перехід від цінностей матеріальної культури до цінностей духовної культури – це головна умова для створення духовно-моральної економіки. Цінності, культура, інтелект, поведінка людей, що перебувають при владі, до того ж на всіх її рівнях, суттєвою мірою визначають морально-психологічний клімат у суспільстві, впливають на мислення, свідомість, поведінку всього суспільства, в тому числі на мислення, свідомість, поведінку економічну.

Зміна існуючої інтелектуальної моделі управління на модель духовно-моральну, що реалізовує, зокрема, принципи соціальної і моральної відповідальності (не словами, а діями) перед суспільством за отриману владу, – запорука успішних соціально-економічних перетворень і побудови духовно-моральної економіки. Науково доведено, що управляти країною можна, змінивши свідомість від 5 до 20 % її жителів, які вважаються «елітою». До еліти відносять і управлінців, особливо вищого рівня [44].

У зв'язку з цим можна запропонувати *концепцію створення критичного управлінського потенціалу*, тобто цілісної, системної підготовки критичної маси лідерів управлінців на основі спеціально розроблених програм і методик, з *метою зміни інтелектуальної моделі управління та моделі соціально-*

економічної системи на модель духовно-морального управління, духовно-моральної економіки. Це можливо на основі впровадження нової моделі навчання, шляхом отримання на основі інноваційних методик системних знань про два типи СЕС і моделі управління – аморальну економіку і західну модель менеджменту, і духовно-моральну СЕС та модель управління: їх основи, механізми, приклади і результати дії. У наслідку чого стане можливою зміна інтелектуальних моделей управлінців, які і будуть впроваджувати необхідні перетворення в СЕС.

Втім зміну моделі управління неможливо здійснити без зміни культурного простору. Найважливішою функцією державного управління, особливо в інформаційну епоху, є контроль ЗМІ. Через ЗМІ надається не просто безлика інформація, але задаються цінності й стереотипи, формується образ мислення і поведінки окремої особистості і суспільства в цілому. Особливо це актуально для молоді, у якій цінності ще не сформовані. Якщо ЗМІ показують необхідність вірності даному слову, людині, Вітчизні, виховують повагу, чесність, порядність, показують прихильність ідеалам любові та краси – ми будемо мати шанси отримати морально здорове суспільство, спрямоване і в економічній сфері відповідно до цих ідеалів. Якщо ж, як це відбувається зараз, ЗМІ нав'язуватимуть суспільству у якості ідеалів розпусту, життя в своє задоволення, культивуватимуть невгамовну гонитву за матеріальними благами і споживацтво, задаватимуть ідеали та стереотипи помилкової краси, ми ніколи не зможемо створити навіть соціальну економіку, не кажучи вже про духовно-моральну.

Важелі регулювання відносяться не тільки до державного рівня. Саме суспільство і окрема людина мають прагнути до того, щоб створити духовно-моральну СЕС. Для кожного це означає виконання двох завдань: морального та професійного. Внутрішня етика, культура, прагнення до життя по совісті (як мінімум) і заповіді любові (як максимум), духовна праця над собою задають духовно-моральні координати вчинкам людини. Прагнення до професіоналізму і знань, творчої самореалізації, інтелектуальної праці дають сильне підґрунтя для раціональних і виважених, професійних рішень. І тільки поєднання того й іншого задає модель поведінки, сприяє створенню духовно-моральної СЕС.

Пріоритети соціально-економічного розвитку (актуальні в даний час): посилення ролі держави в організації народного господарства, регулювання розвитку освіти, науки, культури, інформаційної сфери (ЗМІ); принципова зміна системи управління на основі підготовки критичного управлінського потенціалу менеджерів, готових до зміни існуючої моделі економіки на духовно-моральну СЕС; формування моделі освіти, яка враховує духовно-моральну та інноваційно-інтелектуальну, соціокультурну, професійну (складові компоненти); зміна економічної політики держави, її спрямованість на розвиток власного виробництва, аграрної сфери, науки, освіти, і на цьому підґрунті – забезпечення гідної праці, збалансованість товарного, платіжного балансу, бездефіцитний бюджет, соціальний захист і розвиток соціальної сфери; необхідність суспільної корисності економічної діяльності; відновлення органічного зв'язку між реальним сектором економіки і фінансовим; законне повернення під контроль суспільства і держави стратегічно важливих галузей економіки, природних монополій і ключових секторів соціокультурної сфери; неприпустимість продажу землі і відчуження природних ресурсів у приватну власність; (відновлення конституційної вимоги: земля, її надра належать виключно народу); забезпечення відповідності зарплати і вкладеної праці у всіх видах і формах трудової діяльності, включаючи приватний сектор; зміна системи оподаткування, зокрема, прогресивного оподаткування доходів фізичних осіб, введення спеціальних податків на надприбутки приватних осіб, справедливого оподаткування доходів від використання природних надр та ресурсів; інноваційний розвиток на основі одухотвореного інтелекту; неприпустимість застосування методів впливу на підсвідомість, маніпулювання людьми, використання неграмотності, необізнаності, психічної незрілості, в тому числі з метою отримання економічної влади і прибутку; підвищення якості життя людини, якісне демографічне зростання, фізичне, психічне, моральне здоров'я суспільства; подолання ресурсної дефіцитності [41, 42, 44].

Духовність і моральність, духовно-моральна економіка повинні стати не просто метою, але національною ідеєю. Духовно-моральне надбання і потенціал країни: віра, традиції,

рівень освіти, духовний інтелект, миролюбність, всепрощення і любов – головні її святині, повинні стати основою майбутнього відродження як матеріального, так і нематеріального.

Отже, ми розглянули сутність духовно-моральної соціально-економічної системи, її цілі, принципи, завдання, фактори і пріоритети розвитку. З точки зору автора найвищим типом господарювання є саме духовно-моральна СЕС, яка реально втілюється тільки в рамках православної соціально-економічної моделі.

Лекція 5

ХРИСТИЯНСЬКА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ТА ЕТИКА ГОСПОДАРЮВАННЯ

5.1 Ставлення християнства до економіки і господарського життя, господарської активності людини, критерії ефективності господарської діяльності.

5.2 Християнська економічна думка – загальноекономічні погляди «богословських отців».

5.3 Принципи християнської господарської етики.

5.1 Ставлення християнства до економіки і господарського життя, господарської активності людини, критерії ефективності господарської діяльності

Процеси докорінної зміни господарського укладу в Україні супроводжуються порушенням правових і моральних норм, яке не має меж за масштабами і зухвалістю.

На захист аморальних процесів „первинного накопичення капіталу” висувається теза про те, що вони властиві будь-якій ринковій економіці в період її становлення і що в міру зміцнення ринкових структур та інститутів, створення відповідної правової бази ці явища зникнуть. Варто лише подолати спад виробництва, знизити інфляцію, зміцнити фінансову систему, виплатити зарплату бюджетникам, ліквідувати неплатежі, прийняти податковий кодекс і т.д. Однак досвід показує, що матеріальні та

правові важелі і стимули в будь-якому співтоваристві безсилі у вирішенні соціально-економічних проблем у відриві від їх моральної сторони.

Багатотисячний досвід господарювання, що склався в різних типах цивілізацій, в різних країнах світу, показав, що господарська діяльність, крім суто економічних законів, особистого й суспільного інтересу, вигоди, повинна регулюватися правом і моральними законами. Без дотримання їх будь-яка господарська діяльність у довгостроковій перспективі приречена на провал.

Економічні успіхи багатьох країн Заходу, а так само підйом промислового виробництва в ряді азійських країн не можуть бути пояснені впливом тільки матеріальних, географічних чи політичних передумов. Величезну роль тут відіграли і продовжують відігравати релігійні традиції та установки.

Історія господарського розвитку різних країн показує, що економічна криза здатна викликати не лише сплеск аморальності, а й пробудити сили суспільства, які протидіють цьому явищу. І майже завжди авторитетним лідером таких здорових сил суспільства була церква, оскільки віруючі люди в силу своїх релігійних переконань повинні дотримуватися принципів високої моральності.

Яке ставлення християнства (або іншої релігії, в якій виховувалася, соціалізувалася людина) до економіки і господарського життя, господарської активності людини? Хто є джерелом всіх благ і мірилом всіх вчинків, результатів діяльності? Які критерії визначають ефективність господарської діяльності? Як повинна людина ставитися до успіху і невдачі, благ, в т.ч. до багатства і бідності, свого становища в суспільстві? Якими критеріями повинна керуватися людина – суб'єкт господарювання, економічних відносин (керівник, підлеглий, державний діяч) – при побудові господарського життя, прийнятті оптимальних рішень, в т.ч. управлінських? За якими принципами необхідно вибудовувати свої відносини з навколишнім світом (підлегли, інші суб'єкти господарювання, споживачі, навколишня природа) у процесі господарювання? Ці та багато інших питань у тій чи іншій мірі були і будуть виникати у людей, залучених у господарську сферу, поки існує економіка.

Країни Західної Європи, Київська Русь, дореволюційна Російська держава з Україною у складі протягом багатьох століть вибудовували свою державність і господарське життя, науку і культуру, базуючись на фундаменті християнства. Тому для нас дуже важливо отримати відповіді на поставлені питання згідно з християнським вченням. Знання християнських принципів господарювання важливо і з точки зору морального оздоровлення нашої економіки сьогодні.

Для християнського вчення економіка, господарська діяльність – поняття тимчасові, земні. Економіка – явище не початкове і кінцеве. Необхідність господарської діяльності в її теперішньому вигляді виникає в результаті гріхопадіння людини, тепер людина змушена добувати хліб насущний тяжкою працею в поті чола, піклуватися про збереження і ефективне використання плодів праці і наявних ресурсів, тобто про власність, має регулювати взаємовідносини, що виникають у процесі праці, обміну, розподілу.

«Человек, как разумное существо, создан как властитель твари и существует ради себя самого, а нужда в пище и одежде, ограничивающая и подчиняющая внешним обстоятельствам человеческую свободу, происходит из посттварных, приобретенных вследствие грехопадения особенностей человека», – пише відомий богослов IV ст. Немезій Емесський [цит. за 92, с. 126].

Таким чином, господарська діяльність людини, праця – неодмінні складові її земного життя. Один з основоположних принципів християнської господарської етики – необхідність праці всіх працездатних членів сім'ї, а отже, і всіх членів суспільства, згідно з правилом "Если кто не хочет трудиться, то и не ешь" (2 Фес. 3.10), вперше сформульований у Новому Заповіті.

Творче осмислення особливостей господарювання (економіки), які вперше були осмислені християнськими богословами, дозволяє виділити наступні риси господарювання.

По-перше, господарювання, як сфера земної діяльності людини і як цілеспрямована, творча діяльність особистості і суспільства, підлягає дії тих же законів і обмежувачів, які існують і для інших проявів людського життя, у тому числі вона не тільки тимчасова, але і залежна від безлічі обставин

об'єктивного і суб'єктивного характеру, духовно-моральних і матеріальних чинників.

По-друге, як будь-яка сфера діяльності людини, її розвиток в першу чергу визначається чинниками духовно-морального змісту, духовно-моральним законом, а вже потім матеріальними чинниками.

По-третє, за напрямом свого розвитку економіка есхатологічна, тобто кінцева, і сама по собі господарська діяльність, точніше її характер (моральний або аморальний), може якимось чином впливати на хід суспільного розвитку і «час історії».

По-четверте, економіка позарозумна за своєю першопричиною і, як наслідок, – мало передбачувана .

Її непередбачуваність і стихійність, позарозумність пов'язані з особливостями пошкодженої гріхопадінням природи людини. Пояснимо цю тезу. Справа в тому, що кінцеві економічні потреби позарозумні за своєю природою. По-перше, вони матеріальні і в першу чергу пов'язані із задоволенням потреб тіла («Силы питания, рождения и движения крови... не подчиняются разуму ... потому что не по нашему определению или выбору, но по природе совершают свои функции», – пише Немезій Емесський [цит. за 92, с. 90, 92]. По-друге, людство постійно має тенденцію фіксуватися на сьогоденні і матеріальному, не замислюючись над майбутніми і, тим більш, трансцендентальними наслідками своєї поточної матеріально-господарської активності. З позицій християнської антропології після гріхопадіння людина має прагнення в першу чергу до задоволення саме тілесних потреб, здоровий глузд, розум часто не в змозі зупинити людину в гонитві за тілесними благами і задоволеннями – звідси зайва розмаїтість одягу, їжі, інших матеріальних благ і шалене прагнення до них будь-якими засобами, аж до знищення навколишнього середовища та інших людей.

Тому головне завдання людства в економічну епоху його існування – підпорядкувати господарську діяльність, позарозумну у своїй першопричині, дії суб'єктивного обмежувача – розуму, що визначає напрям діяльності людської волі і безпосередньо впливає на свободу вибору. При цьому розум людини, її воля повинні бути спрямовані до виконання заповідей, поєднуватися з

волею Божою. Погоджуючи і направляючи свою волю у відповідності з Божественною у всіх своїх вчинках, в тому числі в господарській сфері, і сподіваючись на Божественне милосердя, людина знаходить спасіння.

Як же ставиться християнство до господарської активності?

Хоча християнство і не має на меті створення ефективного з економічної точки зору господарства, за зауваженням С.М. Булгакова, «новейшее европейское народное хозяйство» було породжене саме їм. Саме християнство допомогло людині звільнитися «от языческой плененности природе и ее чарам», «осознать себя «господином природы и ее центром», «ощутить самого себя, свою духовность и силу» і через це змінити на краще світ [15, с. 309].

Життєва сила християнства полягає в антиномічності вчення Спасителя. Поруч з тезою неприйняття "світу, що лежить у злі" є антитеза – перетворення світу в процесі співтворчості, його зміни відповідно до Божественного задуму.

З одного боку, християнство кличе до звільнення від світу, «що лежить у злі», від любові до нього, від будь-якої господарської турботи: «Воззрите на птиц небесных, яко не сеют, не жнут, не собирают в житницы, и Господь питает их» (Мф. 6:26). «Имущие должны иметь, как неимущие, и покупающие, как не приобретающие, и пользующиеся миром сим, как не пользующиеся, ибо проходит образ мира сего» (I Кор. 7: 30-31).

Але, з іншого боку, християнство визнає природний світ як благо, цінність, «приемлет мир как творение Божие, возглавляемое человеком, с любовью к нему, но и с независимостью от него, какая свойственна существу, сознавшему свою духовность» [15, с. 310]. С.М. Булгаков у зв'язку з цим пропонує протиставити християнське ставлення до світу з буддійським світоглядом. Світовідреченість буддизму з його песимістичним ставленням до світу як місця страждання і як до ілюзії веде і до паралічу господарської волі. Тільки християнство «научает любить мир высшею любовью, как создание Божие, которое сам Бог так возлюбил, что не только сотворил его Премудростию Своею, но не пощадил и Сына

Свого для спасення мира» [15, с. 311]. Людині належить право і обов'язок праці у світі, як для власного існування («не трудящийся да не яст» (II Фесс. 3:10), «трудящемуся земледельцу первому должно вкусить от плодов» (II Тим. 2:6) [8], як для надання допомоги ближньому (згідно з запитуванням на Страшному суді (Мт. 25) [8], так і для здійснення спільної справи людської на землі, на виконання заповіді Божої при створенні людини: «обладайте ею (землею) и владычествуйте» (Быт. I, 28) [8].

Християнство, на відміну від багатьох інших релігій і філософських вчень, визнає матеріальний світ благом. Адже його створив милосердний Бог, Який любить усе Своє творіння, включаючи людину. Заради любові до цього світу і людини, заради спасіння світу Ісус Христос став людиною в плоті, прийняв хресні муки. Християни вірять у воскресіння мертвих, прообразом чого було воскресіння Христа. Християнське ставлення до матерії протистоїть тим релігіям і філософіям, які бачать в матерії і тілесності тільки зло, прагнучи до суто духовного інобуття (як платонізм і гностицизм) або до подолання земного життя як страждання (буддизм).

Визнання матеріального світу благом відкриває простір земному активізму і праці, господарській енергії і вдосконаленню економічного життя, в той час як заперечення матеріальності веде до паралічу волі, зводячи господарство, працю, розвиток цивілізації до порожньої і навіть шкідливої для душі суєти [15, с. 311-312].

За якими критеріями визначають ефективність господарської діяльності?

Господарська діяльність знаходиться між матеріальним і духовним світами, хоча б уже тому, що сама людина належить одночасно до цих двох світів. Ця діяльність не тільки перетворює навколишній матеріальний світ, але сприяє (або заважає) спасінню людини. Тому вона повинна будуватися відповідно до певних духовно-моральних принципів, підлягати духовно-моральній оцінці. Адже християнська релігія не тільки філософсько-етична система, але принцип життя, спосіб буття і його основа.

Християнство створило соціально-економічний ідеал, соціально-економічну систему, альтернативну цінностям «світу цього». Оскільки, з одного боку, господарська діяльність для християнського світогляду річ тимчасова, але необхідна, а з іншого – має причетність до справи спасіння людини, християнство створює ідеал не економічно ефективного, а духовно-ефективного господарства. Тому виникають і принципово відмінні від західної економічної теорії духовно-моральні критерії оцінки ефективності господарювання (підхід, властивий східнослов'янській економічній думці).

Методологічний принцип дослідження господарства – принцип зворотної (зсередини - зовні), а не прямої (зовні-всередину) перспективи. Тобто дослідження результативності, ефективності господарювання – це не тільки оцінка звичайних соціально-економічних параметрів, які можливо підрахувати, а передусім оцінка самої етики та психології господарювання у порівнянні з ідеалом, який задає релігія, оцінка цілей господарювання, мотивів економічної поведінки і в цілому економічної психології господарюючого суб'єкта відповідно до ідеального змісту.

На думку д.е.н., професора В.В. Симонова, економіка має моральний, сотеріологічний, есхатологічний і частково екклезіологічний вимір [92, с. 11].

Відносно сотеріологічного виміру, тобто, що до того, наскільки економічна діяльність пов'язана із спасінням людини (роду людського). У тих галузях, де ми стикаємося з конкретними проявами реальної господарської діяльності – з відносинами власності, багатства, бідності, благодійності, праці та відшкодування за працю та ін., – ми можемо говорити про сотеріологічний вимір економіки. Християнину (християнській громаді) необхідно не тільки знайти своє місце в господарському процесі, визначити міру і мету участі в ньому, а й зрозуміти, наскільки і як вони можуть сприяти досягненню кінцевої мети християнського буття – спасінню.

Сотеріологічний вимір економіки тісно пов'язаний з есхатологічним.

Християнське вчення про Страшний суд стверджує ідею кінцевості земного світу, історичного прогресу. З цієї точки зору

необхідним стає уточнення телеологічних аспектів участі християн у господарських процесах, визначення мети і значення господарського процесу в співвідношенні з Божою волею про світ і людину і в перспективі Страшного суду. Якщо виходити з цих позицій, то значимими обставинами є не стільки сама економіка та її ефективність, скільки результат її впливу на світ, тобто сенс його перетворення та підсумки цього перетворення у співвідношенні з тією частиною Вічності, початком якої послужить Страшний суд [92, с. 12].

Моральний вимір економіки полягає в оцінці економічних відносин і процесів з позицій християнської моральності.

Виходячи з того, що економіка має не тільки тимчасовий, матеріальний, земний, а й есхатологічний, моральний, сотеріологічний вимір, в оцінці її ефективності зовсім не достатньо враховувати лише традиційні соціально-економічні параметри, необхідні духовно-моральні критерії оцінки ефективності господарювання: есхатологічні, моральні, сотеріологічні.

5.2 Християнська економічна думка – загальноекономічні погляди «богословських отців»

Витоки християнської економічної думки, безумовно, мають своєю моральною основою вчення Нового Завіту. Однак вчення Нового Завіту, на відміну від Старого, практично не дає відповідей на конкретні запитання господарського життя, оскільки є загальним духовно-моральним мірилом і ідеалом поведінки людини. Тому для того, щоб безпосередньо ознайомитися із закономірностями і принципами християнського господарювання, нам необхідно буде звернутися до праць християнських богословів.

За основу ми візьмемо твори двох представників «золотого» періоду святоотцівської словесності, які можна вважати основою всіх наступних поглядів на цей предмет: Климента Олександрійського і Немезія Емесського (IV ст.).

Домінанта економічного богослов'я св. отців, за зауваженням В.В. Симонова, полягає в тому, що необхідно

внести елемент розумності в принципово позарозумний господарський процес, що природно розвивається, зробити його не просто керованим, але привнести певний елемент телеологічності, організувати в рамках якоїсь доцільності [92, с. 127-128].

Звідси випливають закономірності, які повинні визначати господарську діяльність християнина [92, с. 128-132]:

1) єдиним вимірювачем економічної активності є Сам Бог, – оскільки «только Бог может быть мерой всех вещей» [цит. за 92]. Бог – вимірювач блага. Виходячи з цього і сам господарський процес, і його результат повинні бути боговідповідними (такими, що відповідають задуму, волі Бога про світ і людину);

2) Бог – джерело всякого блага, в т.ч. економічного (наприклад ресурси, здібності, можливості); тільки Йому належить абсолютне право володіння всіма благами;

3) вся людська влада в цьому світі, в т.ч. влада здійснювати господарські дії, зовні перетворювати світ – влада делегована; кінцевим джерелом її є Бог;

4) господарська діяльність є примусовою необхідністю для більшості людей. Однак християни повинні вести її таким чином, «чтобы экономические задачи не поглощали их полностью, но были бы подчинены истинной цели человеческого бытия – обожению и Богообщению», тобто «проявлять заботу надлежит не только о домашнем хозяйстве, но и о воспитании своей души» [цит. за 92];

5) господарське життя з точки зору визначення мети повинно бути сотеріологічно орієнтованим: справді відповідає Божественному домобудівництву спасіння той, хто у всіх аспектах своєї життєдіяльності, в т.ч. в економічному, «свое спасение видит в благе ближних» [цит. за 92];

6) у господарському житті людини має бути наявна домірність, тобто господарська активність людини повинна здійснюватися в ту міру, в яку їй дозволяють обставини: людина покликана «сообразно своим силам говорить или делать угодное Богу» [цит. за 92], у зв'язку з цим необхідно «умение использовать имеющееся» [цит. за 92], вміння не бажати «ничего из отсутствующего» і бути цілком задоволеним «тем, что наличествует» [цит. за 92]. У кінцевому рахунку, уміння

зіставляти суб'єктивні бажання з об'єктивними потребами людського буття, виділяючи при цьому природне і справжнє і відмовляючись від протиприродного, є основним принципом організації господарської діяльності християнської громади. Члени громади впевнені при цьому, що «Провиденію свойственно сообщать каждому по мере надобности» (Спаситель наделяет дарами каждого в меру его способностей), вследствие чего «результат избранных [нами] действий, сообразно с [нашей] пользой, иногда наступает, иногда – нет» [92, с. 131];

7) природне самообмеження, що впливає з принципу економічної відповідності, а також базова телеологічна посилка християнської господарської діяльності орієнтують її – в максимумі (а істинний християнин не може не бути максималістом, тому що максимальні любов Божа до людства і та Жертва, яка була принесена за його спасіння) – на кінцевість ще в цьому світі, не чекаючи переходу до віка майбутнього: помірність диктує, що результати господарської діяльності повинні сприйматися «не как нечто важное для жизни, а только лишь как необходимое всем для поддержания тела» [цит. за 92], а тому – якщо християнин не хоче бути рабом тілесного духу, але прагне навчитися керувати ним – він повинен подбати «о том, как освободить свою душу от власти тела» [цит. за 92], від влади обтяжуючих його благ матеріального світу і пов'язаних з ним пристрастей, принісши тим самим «жертву, приятную Богу» [цит. за 92], давши своїй душі можливість освітлення світлом істинного благочестя і виходу на стадію досконалого очищення – в ту міру, в яку це можливо людині, – через «полное послушание Богу и отказ от всех земных вещей» [цит. за 92].

Таким чином, істинний християнин «всем сотворенным пользуется в той мере и для тех целей, на которые указывает Логос... и не дает сотворенным вещам «поработать себя, всегда оставаясь их господином» [цит. за 92], «уважая мироустройство» [цит. за 92] і «восприняв в Слове Божьем меру сущности вещей, позволяющую различать их достоинство» [цит. за 92]. Він «не испытывает любви ни к чему из того, что находится на земле. Не желая оставаться на земле и остерегаясь привязанности ко всем благам этого мира, он дорожит лишь теми благами, на которые можно надяться, или, лучше сказать, которые он уже знает как

блага истинные», і тому «терпеливо переносит труды испытаний и скорби» [цит. за 92]. Цей приклад господарювання закликає: «Будем так управлять нашим имуществом, как это угодно Богу [78], что означает практически следующее: надлежит миром пользоваться, но не злоупотреблять им» [78];

8) сотеріологічним аспектом економічної діяльності визначається і *критерій ефективності*, який святоотцівська думка застосовує до господарського процесу: «дела оцениваются не только по достигнутому результату; мотив в каждом случае также принимается во внимание» [цит. за 92]. Крім того, і мотивація, і сама справа, і її результат повинні бути догматично бездоганні, тільки тоді вони можуть бути і богоугодні.

Розвиваючи (у зовсім іншому контексті) ці положення, митр. Антоній (Блум) спеціально вказує: «Критерий не в удаче и неудаче. ... Вопрос ставится о переоценке наших суждений; суть в том, что мы не можем судить об успехе или поражении по человеческим критериям. ... Мы должны быть готовы к тому, что то, что кажется мудрым, окажется безумным, и наоборот: то, что, по-видимому, успех, на деле — самое большое несчастье... Мы должны научиться расценивать вещи по новым масштабам» [Антоній, митрополит Сурожський. Праці. – с. 432-433; цит. за 92, с. 132]. А Климент Олександрійський немовби мимохідь зауважує: «Желающий угодить людям не может угодить Богу, ибо толпа всегда предпочитает не то, что должно, но только то, что ей нравится» [цит. за 92].

Пізніше ми більш детально розглянемо християнські принципи ставлення до праці, власності, багатства і бідності. А зараз, керуючись перерахованими закономірностями, сформулюємо принципи християнської етики.

5.3 Принципи християнської господарської етики

Якими ж критеріями повинна керуватися людина – суб'єкт господарювання, економічних відносин (керівник, підлеглий, державний діяч) – при побудові господарського життя, прийняття оптимальних рішень, в т.ч. управлінських.

Загальновідомі критерії, за якими оцінюється ефективність господарювання, – це отримання певної норми прибутку та досягнення соціальної ефективності. Християнська етика говорить про інші критерії – моральні та сотеріологічні, відповідаючи на питання, що буде сприяти спасінню самої людини і її ближнього, а що ні, що буде злом, а що – благом для самої людини, її ближнього, навколишнього світу з точки зору Божественного задуму про світ і про людину.

Тому будь-яка людська діяльність, і перш за все господарська, повинна співвідноситися з Божественною волею, а тому будь-якому віруючому господарнику необхідно постійно звіряти свої дії як з професійними критеріями, так і з тими моральними законами, які дані у вченні Церкви. Назвемо це положення принципом морального співвіднесення, він узгоджується з перерахованими вище 1,4,5,8 закономірностями, що визначають господарське життя християнина.

Необхідно зазначити, що принцип морального співвіднесення діє і в нехристиянських релігіях, де критерієм є відповідне віровчення, і навіть, в якійсь мірі, в атеїстичному суспільстві, де оцінним критерієм є совість.

Реалізація цього принципу в повсякденному житті викликає деколи у багатьох світських людей, непосвячених у сенс християнського вчення і світогляду, здивування. Дійсно, як визначити моральність цілей більшості видів підприємницької діяльності, що мають вищою метою отримання максимально можливого прибутку? Такий прибуток в українському легальному бізнесі приносять торгівля спиртним та тютюном, різні фінансові операції спекулятивного та ігрового характеру – тобто те, що з позиції Церкви є непристойним заняттям. Як же поєднати християнську моральність і прибутковість підприємницької справи?

Відзначимо спочатку, що оскільки безприбуткова справа приречена, при виборі мети господарської діяльності і особливо при складанні бізнес-планів питанню співвіднесення витрат і виручки повинна бути приділена найсерйозніша увага, власне тут виявляється зазначена вище закономірність співрозмірності. У цьому відношенні віруючий підприємець нічим не відрізняється

від невіруючої людини, він повинен мати відповідні знання, навички, професіоналізм.

Головним у православному підході до справи, як зазначено вище, є моральне співвіднесення цілей підприємницької діяльності з принципами християнської моралі.

Виходячи з цих принципів, можливо, доведеться поступитися більш прибутковою справою для того, щоб не надати зла ближньому.

Слід також мати на увазі, що цілі великомасштабної підприємницької діяльності та великих господарських проектів повинні бути погоджені із загальним завданням відродження національної економіки, і тут можливе застосування не тільки методу декомпозиції цілей, але і вибудовування стратегій на базі інтегрування великих проектів, тобто використання методології стратегічного планування знизу.

Остання є зараз найбільш перспективною, оскільки переділ власності в Україні завершується і великим власникам доводиться координувати свої дії. У цьому вже нікого не треба переконувати. Зараз необхідно прикладати всі можливі зусилля, для того щоб прискорити процес переконання представників бізнесу в тому, що в Україні через деякий час стане невігідно вести нечесний бізнес. Якщо економіка і далі буде розвиватися за кримінальними законами, колапс неминучий. Тому, з одного боку, необхідно більш жорстке законодавство у сфері економічних правопорушень, і особливо контролю за його виконанням, а з іншого, необхідно всіляко підтримувати і рекламувати діяльність представників чесного бізнесу, взагалі рекламувати вигідність чесного бізнесу.

У той же час потрібно усім зрозуміти, що поки в Україні триває моральна анархія, всі чесні люди, особливо християни, повинні сприяти її припиненню та брати участь у формуванні високоморальних норм вітчизняного підприємництва.

В умовах заміщення імпортованих споживчих товарів, і особливо продуктів харчування, дуже перспективним виглядає відродження кращих національних традицій у цій галузі. Наприклад, мережа пунктів громадського харчування, у тому числі пунктів швидкого харчування, побудована на традиціях української кухні, може і повинна скласти значну конкуренцію

мережі ресторанів Мак-Дональдс, засиллю "хотдогів", гамбургерів і "спрайтів". Але тут необхідна, крім ініціативи підприємців, висока культура як обслуговування, так і споживання.

Відродження національної економіки аж ніяк не означає самоізоляції наших виробників, не заперечує участь українських підприємців у міжнародних операціях, у тому числі комерційного характеру. Однак і тут особисті інтереси повинні співвідноситися не тільки з національними, але і з християнською моральністю.

Зрозуміло, наприклад, що в торгівлі не слід приймати на реалізацію ті товари, які завдають або можуть завдати шкоди людині: консерви з простроченим терміном придатності, продукти, які не відповідають міжнародним стандартам якості, різні підробки "під фірму".

Особливе побоювання викликають різні емульгатори та стабілізатори, що містять канцерогенні речовини і завдають прямої шкоди здоров'ю людини. Адже не даремно багато емульгаторів і стабілізаторів не допускаються до застосування в харчових продуктах, що продаються в промислово розвинених країнах, і ті, хто завозять і продають у нас такі продукти, знають про це, але спокуса нічим не стримуваної наживи часто бере верх.

За якими принципами необхідно вибудовувати свої відносини з навколишнім світом (підлеглі, інші суб'єкти господарювання, споживачі природа) у процесі господарювання?

Відповідаючи на це питання, можна застосувати як універсальний принцип морального співвіднесення, так і наступний принцип – **принцип причетності і відповідальності людини за весь створений світ.**

Кожна людина є творінням Бога і тому вона відповідальна не тільки за своє життя, але і за життя своїх близьких. Більш того, задум Божий про світ передбачає спасіння не тільки людини, але і всього творіння. Тому людина відповідальна за все, що створено Творцем на землі.

Розглянемо лише найважливіші аспекти застосування цього принципу.

По-перше, згідно з християнським вченням, до всіх людей слід ставитися так само, як до себе. Християнство абсолютно не

визнає лукавства подвійних стандартів. Відомо, що подвійна мораль з'явилася ще в допотопні часи, коли виникли перші спільноти людей, з їх суперечливими інтересами, прихованими і явними конфліктами, міжусобицями, війнами. Відомо також, що Старий Завіт узаконив існування різного ставлення до одновірців і до інших людей, коли лише "своїм" видавалися безвідсоткові позички, прощалися борги і образи, до чужих необхідно було ставитися гуманно, справедливо, але ... не так, як до своїх.

І лише з появою у нашому світі Ісуса Христа ми отримали заповідь, відповідно до якої ми повинні поступати з іншими так, як хотіли б, щоб інші чинили з нами.

Згадаймо, що на питання законника про найбільшу заповідь Спаситель називає спочатку любов до Бога, і говорить, що це „первая и наибольшая заповедь”. Друга ж, подібна до неї заповідь: „Возлюби ближнего твоего, как самого себя” (Мф. 22, 38-39) [8].

У сучасному світі ця найважливіша заповідь ігнорується або трансформується так, що під ближніми розуміються одновірці, або ж люди, пов'язані родинними зв'язками і матеріальними інтересами. Але, за вченням Церкви, ближнім вважається той, хто в даний момент знаходиться поруч і перш за все ті люди, які потребують нашої допомоги.

Звідси випливає необхідність уважного ставлення не тільки до своїх родичів, але і до своїх ділових партнерів, підлеглих працівників, постачальників і покупців, клієнтів і контрагентів.

На цьому принципі ґрунтується підтримка і взаємодопомога віруючих людей, їх співчуття до хворих і немічних.

Він є основою і християнської доброчинності, про яку важливо пам'ятати тим підприємцям, що успішно ведуть справу, мають постійно зростаючі обсяги реалізації товарів і послуг.

Виходячи з того, що людина відповідальна за весь створений світ, повинна вирішуватися і проблема збереження навколишнього середовища. Відомо, що активна господарська діяльність людей призвела до серйозних погіршень екологічної ситуації. У величезних масштабах забруднюються повітря і вода, зникає флора і фауна, земля виснажується і покривається неутілізованими відходами. Звіти і статті екологів нагадують книги про кінець світу. Називаються навіть терміни

самознищення людства, яке може загинути у власних відходах вже через два покоління.

Зараз практично немає напрямків господарювання людини, які не завдають шкоди природі. Відомо, що сучасна людина не може існувати без того, щоб зовсім не використовувати енергії, запасеної землею у своїх надрах. Ми не можемо обійтися без опалення, освітлення, гарячої їжі, без даху над головою. Енергія, запасена раніше землею, використовується людиною не повністю і значна частина її марнується безповоротно.

Як же ставиться християнство до цієї проблеми? Відповідно до християнських вчень, кінець цього світу має настати, однак людям не дано знати «час і терміни», Творець може продовжити існування земного життя, і це залежить від поведінки самої людини. Тобто фаталістичні настрої очікування кінця світу неприпустимі. Сподіваючись на милосердя Бога, людина (людство) повинна робити все від неї залежне для уникнення екологічної катастрофи. У цьому головна відмінність християн від есхатологічних песимістів і оскаженілих гедоністів, що живуть за принципом «після нас хоч потоп».

Будь-яка людина ще з часів свого гріхопадіння несе відповідальність за своє ставлення до живої та неживої природи. Але чому особливо важливо розуміти це зараз? Тому, що якщо ми і далі будемо так ставитися до навколишнього світу, нам просто не вижити. Досить поглянути на понівечені відходами роздрібною торгівлі вулиці і площі наших міст, на колосальні завали відходів, що не можна утилізувати, на забруднення водних басейнів, на сліди відпочинку туристів на природі, і навіть на сліди перебування студентів на перервах або в навчальних аудиторіях. Церква закликає людей одуматися і зробити все можливе для виправлення ситуації і насамперед для збереження життя на Землі.

Як повинна людина ставитися до успіху і невдачі, благ, в т. ч. багатства і бідності, свого становища в суспільстві?

Щоб відповісти на це питання, потрібно спиратися на вже зазначені закономірності християнського ставлення до господарювання (1, 2, 3, 7, 8 пункти). Виходячи з них принцип християнського ставлення до справи можна назвати принципом

вдячної підпорядкованості Промислу або принципом вдячності та синергії двох воель та дій (Бога та людини).

І за удачу, успіх у справах, і за невдачу необхідно дякувати Богові. Успіх не повинен викликати гордині, не можна вважати себе вищим за інших людей, якщо Бог допомагає у справах.

Невдачі не повинні викликати нарікання та зневіру. Підпорядкованість аж ніяк не означає пасивності у справах.

Навпаки, передбачається найвища активність, що виявляється з приказки: "На Бога надійся, а сам не плошай". Потрібно вміти аналізувати і визнавати свої помилки, активно виправляти ситуацію в міру своїх можливостей і за все дякувати Богу.

При цьому слід розуміти, що Бог не потребує нашої хвали, але смирення людини перед негараздами змушує її замислитися про моральність своїх вчинків, спосіб життя, мобілізувати всю свою волю і, з Божою допомогою, виправити стан справ, або ж повністю відмовитися від задуманого. Змиритися – буде означати прийняти ситуацію позитивно як корисну і необхідну для спасіння. Можливо, вкрай несприятливий збіг обставин докорінно змінить напрямок діяльності людини, змусить її переглянути своє життя, захистить від злиднів чи тюремних нар, хвороби і смерті.

Зауважимо, однак, що не всі християнські конфесії однаково ставляться до успіху в справах. У протестантських конфесіях успіх у справах підприємця, багатство і прибутковість бізнесу свідчать про богообраність даної людини (принцип визначення), а тому інші люди повинні служити їй, тому що вони не обрані Богом.

Однак, у будь-якій християнській конфесії немає фатального ставлення до людської долі. Християнство засноване на визнанні свободи вибору: доля людини багато в чому залежить від неї самої. Але якщо протестанти керуються принципом визначення і вважають, що людина повинна довести свою богообраність завзятою працею, то православні люди вважають і невдачу у підприємницьких справах не збігом обставин, а Божим промислом, і як це не важко, необхідно і за це віддавати хвалу Спасителю.

Розглянуті вище християнські принципи господарської етики є досить універсальними і вони доповнюють ті специфічні риси національних традицій господарювання, на які звертається увага православними економістами. Одна з них пов'язана з використанням у діловій практиці принципу нестрого-еквівалентного обміну, що незрозуміло не тільки багатьом бізнесменам, а й християнам інших конфесій, які живуть на Заході.

У більшості європейських країн, навіть у приватному житті, людина намагається віддати іншій рівно стільки, скільки вона від неї одержала. При цьому враховується все аж до дрібниць, причому рахунок йде на центи, пфенінги, пенси. Людей, які не звертають на дрібниці уваги, або відносять до благодійників, або ж вважають психічно хворими, що однак не заважає багатьом користуватися їх послугами. У той же час вважається, що власну благодійність необхідно якомога більше афішувати (у рекламних цілях), або з іншою вигодою.

Але це не означає, що православ'я сприяє марнотратству або ж виправдовує його, закликає відмовитися від обліку господарської діяльності.

Дбайливих господарів, що рахували кожен копійку, було досить багато в Росії і Україні. Усі розуміють, що без налагодженого обліку неможливо бути хорошим підприємцем і в наш час, але вимагати для себе переважної вигоди у дрібницях в нас не прийнято. Тому про багатьох "нормальних" за західними мірками людей у нас говорять: "Та він за копійку задушиться".

Є ще багато традицій вітчизняного підприємництва, незрозумілих західним бізнесменам. Наприклад, соборність – добровільне, безоплатне та неафішоване об'єднання людей для спільних дій та інші.

Висновок. Закономірності, які повинні визначати господарську діяльність християнина (християнської общини, суспільства), сформульовані ще у IV столітті, є актуальними і вкрай необхідними і для сучасної української економіки та суспільства. В них сформульовані основні правила вірного ставлення до матеріальних благ, власності, влади, споживання, довколишнього світу, до оцінки ефективності господарювання. На жаль, нині, і в реальній практиці господарювання, і в сучасній

економічній теорії, вони забуті і вважаються або відсталими, або неправильними, або такими, які неможливо втілити у сучасне життя. В цих закономірностях та принципах закладено інше бачення економіки і людини в ній, незрозумілі, з погляду західної економічної науки і раціонального підходу, критерії оцінки господарської діяльності, які передбачають оцінку її цілей і мотивів, впливу господарювання на душу людини. Хоча сама по собі прибутковість, економічна ефективність не заперечується, якщо при цьому дотримуються принципи християнської етики.

Тільки в середині, ближче до кінця ХХ століття, з'явилося, спочатку в психології, а потім в менеджменті, економічній психології розуміння того, що мотивація господарської діяльності, праці, духовно-моральний, психологічний стан людини, колективу значно впливає на продуктивність і якість праці, на кінцевий результат господарювання, а соціально-економічне середовище, у свою чергу, впливає на психічний стан людини. І хоча виміряти цей вплив достатньо важко, велика кількість вчених визнають його. Проте, на жаль, в оцінці ефективності господарської діяльності все-таки домінує підхід голого економізму.

Принцип відповідності цілком застосовний як до психологічних, так і до економічних умов забезпечення ефективності господарювання. Сучасні закономірності, відкриті в дослідженнях економічної психології, зокрема закон Йоркса-Додсона, указують на неефективність стимулювання праці працівника, якщо навантаження на нього перевищує його граничні можливості. А планування господарської діяльності завжди здійснюється виходячи із зіставлення витрат і результатів, ресурсних можливостей підприємства і бажаного обсягу виробництва, обсягу виробництва і можливостей збуту і т.п.

Відповідність і самообмеження – це ті закономірності, які у принципі дозволяють вирішити суперечність між двома законами: психологічним законом необмеженого зростання потреб і бажань і економічним законом обмеження ресурсних можливостей. І рішення лежить не тільки в площині технології, техніки, економічних механізмів, але перш за все в області психології і моральності.

Якщо подивитися на ці закономірності з позиції їх впливу на людину – головного суб'єкта господарювання, від якої залежить кінцевий результат господарювання, стане зрозумілим, що їх дотримання тільки позитивно вплине на психологічний, духовно-моральний стан людини, сприятиме її духовно-моральному вдосконаленню і, отже, позитивно вплине на розвиток господарства. Власне, найяскравіші докази впливу християнської мотивації праці на ефективність господарювання дають приклади монастирського господарювання і його вплив на розвиток культури і господарства Європи і Росії.

Принципи християнської господарської етики: принцип морального співвідношення; причетності та відповідальності за довколишній світ; принцип подяки та синергії двох воель та дій (Бога та людини) дуже стисло та просто задають такі орієнтири господарської діяльності, за виконання яких вона зможе повністю реалізувати усі свої цілі (у т.ч. моральну, гуманну, екологічну, економічну), забезпечити гармонійний розвиток особистості та суспільства.

Лекція 6

БАЗОВІ ПОНЯТТЯ Й ІНСТИТУТИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ У ХРИСТІЯНСЬКІЙ ЕТИЦІ ТА СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ

6.1 Багатство (бідність), власність у християнській (православній) етиці господарювання.

6.2 Філософсько-економічне осмислення багатства та власності у працях російських філософів.

6.3 Благодійність як духовне явище та фактор розвитку особистості, суспільства, економіки.

6.4 Розподіл та споживання у християнській (православній) етиці господарювання.

6.1 Багатство (бідність), власність у християнській (православній) етиці господарювання

Для того, щоб зрозуміти особливості православної моделі християнського господарювання, необхідно розглянути специфіку ставлення до основних господарських інститутів і категорій, а саме: багатства, власності, благодійництва та милостині, споживання та розподілу.

Основні положення, на яких будується осмислення власності і багатства відповідно до православного богослов'я, подані у працях отців Церкви, відображені в російській релігійній філософії, а також узагальнені у двох сучасних офіційних документах (Основах соціальної концепції Російської Православної Церкви [93], а також Зводі моральних принципів і правил господарювання, прийнятих на Всесвітньому Російському Народному Соборі [76]).

Перше положення. За вченням Православної Церкви, люди отримують всі земні блага від Бога, Якому і належить абсолютне право володіння ними. Бог як Творець і Господь всього створеного світу є його Верховний Власник, Подавець і Розпорядник всіх благ (матеріальних і духовних), в тому числі і самого життя.

Відносність права власності для людини Спаситель багато разів показує в притчах: це або виноградник, даний у користування (Мк.12, 1-9) [8], або таланти, розподілені між людьми (Мф.25, 14-30) [8], або маєток, відданий у тимчасове управління (Лк. 16, 1-13) [8]. Висловлюючи притаманну Церкві думку про те, що абсолютним власником всього є Бог, святитель Василій Великий запитує: «Скажи же мне, что у тебя собственного? Откуда ты взял и принес в жизнь?». Гріховне ставлення до власності, що виявляється в забутті чи свідомому відкиданні цього духовного принципу, породжує розкол і відчуження між людьми [93].

Архієпископ Іоанн Сан-Франциський (Шаховський) також чітко формулює цю думку: «Вся собственность принадлежит Богу, так же, как Ему принадлежит жизнь. И собственность так же раздается Богом, как жизнь» [5, с. 113].

Друге положення виходить з того, що блага світу призначені для всіх людей.

Климент Олександрійський у своєму творі "Педагог" так розвиває цю ідею: "Бог создал человечество для братского общения.., все доставляя всем, даровав в общее достояние для всех. Бог дал нам наслаждаться, но только в пределах необходимого, и по Его воле наслаждение должно быть общим". Тертуліан доводить цю ідею до формули: "И то, что кажется нашим, на самом деле чужое, поскольку все - Божье" [39].

На цих двох положеннях засновані заповіді справедливості та милосердя, в тому числі у розподілі матеріальних благ, необхідність милостині, а також негативне ставлення до лихварства. І власність, і багатство розглядаються як дар Божий, яким людина повинна справедливо розпорядитися і за використання якого дасть відповідь перед Богом, совістю, суспільством.

В цілому необхідно відзначити, що «ідеал християнського хозяйства основан на почве **безусловной справедливости**. Ведь Богу угодно, чтобы все люди были равны, Он всем нам определил одинаковые условия жизни, всех призвал к мудрости, всем обещал бессмертие, никто не отлучен от его милостей. Пред Богом нет раба, нет и господина. Пред ним беден лишь тот, кто беден благочестием, богат тот, кто богат добродетелями» [102].

Отже, власність, в цілому матеріальні блага необхідно сприймати як дар Божий, даний для використання на благо собі і ближнім. Але господарське життя людини, так чи інакше, пов'язане з власністю. І право людини на власність необхідно поважати.

Тому **третє положення** полягає в тому, що потрібно поважати інститут власності, право володіти та розпоряджатися майном. Аморально заздрити благополуччю ближнього, зазіхати на його власність.

Священне Писання визнає право людини на власність і засуджує зазіхання на неї. У двох із десяти заповідей Десятислів'я прямо сказано про це: «Не кради... Не желай дома ближнего твоего, не желай жены ближнего твоего, ни поля его, ни раба его, ни рабыни его, ни вола его, ни осла его, ни всякого скота его, ничего, что у ближнего твоего» (Исх. 20.15,17) [8]. У

Новому Завіті таке ставлення до власності збереглося і набуло більш глибокого морального обґрунтування. У Євангелії про це сказано так: «Заповіді: «не кради» ... «не пожелай чужого»... і все друге заключаються в сем слові: «люби ближнього твого, як самого себя»» (Рим. 13.9) [8].

Четверте положення полягає у визнанні можливості спокуси власністю, багатством. Якщо людина зосереджується на примноженні своїх багатств, зайво дорожить своєю власністю, то вона, згідно з одностайною думкою всіх монотеїстичних релігій, впадає в ідолопоклонство.

З цього приводу в соціальній концепції Російської Православної Церкви сказано: «Помня о необходимости хлеба насущного, полагая, что каждый человек должен иметь достаточно средств для достойного существования, Церковь предостерегает от чрезмерного увлечения материальными благами. Ведь они не могут сделать человека счастливым. Погоня за богатством пагубно отражается на духовном состоянии человека и способна привести к полной деградации личности. Господь Иисус Христос предупреждает: «Берегитесь любостяжания, ибо жизнь человека не зависит от изобилия его имения» (Лк. 12.15) [93].

Правильно використовуючи матеріальні блага, людина тим самим не тільки перетворює матеріальний світ, але й набуває духовного багатства. Однак пов'язувати майновий стан людини і її духовний стан, а тим більше участь її душі у вічному житті по суті неправильно.

Тому **п'яте положення** відповідає на питання залежності між майновим станом людини та її праведністю.

У Старому Завіті простежуються дві тенденції: перша бачить в багатстві благословення Боже, друга попереджає про можливу небезпеку, що прихована в зайвій прихильності до земних благ.

Новий Завіт рішуче відкидає першу тенденцію, не вважаючи земне благополуччя нагородою за праведність, і розвиває другу тенденцію, наповнюючи її якісно новим змістом. Майнове становище людини не може розглядатися як свідчення праведності. Це положення православного богослов'я істотно відрізняється від протестантського, в якому благополуччя

людини в земних справах, її майновий стан є ознакою праведності. Це одне з основних положень, яке стало духовною основою західної цивілізації та соціально-економічної системи.

Але в Священному Писанні не міститься і осуду багатства як такого. „Владея значительным имуществом, не согрешает тот, кто использует его согласно с волей Бога, Которому принадлежит все сущее, и с законом любви, ибо радость и полнота жизни - не в приобретении и обладании, но в дарении и жертве” [93].

Отці Церкви незмінно оцінюють господарські відносини за критерієм служіння людям і принципово підпорядковують ці відносини системі моральних обов'язків. Вони відповіли нам на питання про цінність і тимчасових благ, про допустимі способи їх придбання та про їх гідне використання. Поруч з багатством, у звичайному розумінні, існує багатство вищого порядку – це моральна цінність в самій людині. Отці Церкви розрізняють подвійного роду багатство – «сліпе» і «зряче»: справжнє багатство відкриває нам очі, збагачує наш розум, протилежність же його – згубна убогість, що даремно називають багатством. Істинне багатство може бути дано як багатому, так і бідному.

Св. Іоанн Златоуст розвиває думку, що не у кожному багатстві і не у всяких злиднях слід бачити перст Божий. Адже є багатії, що зібрали собі багатство грабежем, блюзнірством і мистецтвом блазнях; ці люди негідні взагалі жити на світі, а тим паче у розкоші і багатстві. Звідки у них це багатство? Не від Бога, а від гріха. Або візьмемо наступний випадок: легковажний юнак розтратив своє майно або потрапив до рук шахраїв; якщо він таким чином впадає у злидні, то ця убогість вже не від Бога, а результат його власного марнотратства [102].

Таким чином, в цілому власність і багатство визнаються морально нейтральними. Від самої людини залежить, буде багатство "добром" чи "злом".

І бідність, і багатство слід сприймати як випробування: «Бедность, так же, как и богатство, может быть добродетельной, а может быть и порочной. Богатство – само по себе не благословение и не наказание. Это, прежде всего, испытание и ответственность» [76].

Мудре ставлення до багатства та власності передбачає сприймати їх як дар Божий, який людина має використати не на зло собі, своїй душі, ближньому і суспільству, а на благо, багатство – це можливість служіння своєму народу: „Багатство – не самоцель. Оно должно служить созиданию достойной жизни человека и народа” [76]. У Зводі моральних правил і принципів господарювання ще раз наголошується на неможливості одночасного служіння Богу і мамоні, неможливості одночасної концентрації і на матеріальних успіхах, і на духовних цінностях, а також на наслідках культу багатства.

У цих положеннях, що відносяться до багатства та власності, наголос зроблений, звичайно, на особистісних, психологічних аспектах, які, в кінцевому підсумку, безумовно, породжують той чи інший тип економічної поведінки людини, ту чи іншу модель господарювання.

6.2 Філософсько-економічне осмислення багатства та власності у працях російських філософів

Але крім особистісного, морального аспекту в питанні ставлення до багатства і бідності необхідно виділяти ще й народногосподарський, який не розглядали богослови.

Питання багатства і бідності як з позиції православного богослов'я, так і з позиції народногосподарської дуже правильно, з нашої точки зору, розглядає С.М. Булгаков. Він, і це дуже важливо, відокремлює особисте ставлення людини до багатства і бідності і ставлення до багатства народного. Що стосується особистого ставлення, він розуміє його так саме, як і святоотцівське богослов'я. Що ж відноситься до народного багатства, він розвиває власну позицію, позицію не тільки богослова, а й економіста.

З одного боку, він пише про необхідність подолання бідності і зростання народного багатства як негативної умови духовного розвитку людини. С.М. Булгаков підкреслює необхідність економічного прогресу, як можливого шляху до подолання народної бідності, розширення можливостей культурного розвитку особистості і народу. З іншого боку, він,

звичайно ж, застерігає від захоплення багатством і розкішшю, пов'язуючи матеріальний добробут народу з рівнем його духовно-морального розвитку. При цьому він розвиває важливе положення, що стосується ставлення до економічного прогресу: *«должное, правильное личное отношение к богатству, духовная свобода от него может быть совершенно совместима с признанием необходимости экономического прогресса для всего человечества и, может быть, именно такие духовно свободные деятели и являются наилучшими, бескорыстнейшими проводниками этого прогресса. Быть свободным от богатства, или, по крайней мере, обуздывать себя, свою похотливость и вести аскетическую борьбу со своими низшими инстинктами – не значит еще идти против материальной культуры, а только предполагает лишь определенное, осторожное к ней отношение и соответственную умеренность в пользовании ею»* [12, с. 704].

Наступне важливе питання – це необхідність раціонального ведення господарства, заснованого на принципах планування та економічної доцільності. (До речі, дуже добре ці принципи господарювання розглянуті в Домострої.) Заборона дбати про завтрашній день, про їжу і пиття, зроблена Спасителем, підкреслює С.М. Булгаков, застерігає людину від поневолення земними турботами, обтяження турботами і тривогами про своє матеріальне благополуччя, людині заповідається свобода від духовного полону [12, с. 704].

І підбиваючи підсумки своїм міркуванням, С.М. Булгаков пише: «Вообще в Евангелии запрещается, по нашему пониманию, не хозяйственный расчет, без которого вообще невозможна и сама хозяйственная деятельность, а хозяйственное ослепление, та жадность и жестокость, благодаря которой замирает в человеке духовная его жизнь. Считается же с суровой хозяйственной необходимостью и, следовательно, вести рационально личное, народное и государственное хозяйство не может быть запрещено в той книге, где сказано: «в поте лица твоего ешь хлеб твой», и еще: «кто не работает, не должен есть»» [12, с. 705].

Що ж стосується проблем власності, то крім вищезазначених положень, слід виділити питання про перевагу тієї чи іншої форми власності з точки зору морального критерію.

Питання вибору оптимальної форми власності, що відповідає принципам християнської моралі та необхідності ефективного економічного розвитку, займало російських релігійних філософів, зокрема І. Ільїна, М. Бердяєва, С. Булгакова, В. Соловйова, В. Ерна. Особливої гостроти воно набувало у зв'язку з тими негативними проявами приватної власності, які яскраво проявилися в капіталістичній системі господарювання, а також і іншою крайністю – прагненням до знищення приватної власності при соціалістичній системі.

Ідеологеми захисту і заперечення приватної власності особливо гостро стикнулися на рубежі ХІХ-ХХ століть. Якщо В.С. Соловйов та І.О. Ільїн були найбільш відвертими прихильниками приватної власності, то В.Ф. Ерн і деякі інші філософи виступили з ідеєю її спростування. Нагадуючи зміст Священного Писання, В.Ф. Ерн доводив, що мотив власності, а тим більше мотив приватної власності є неприйнятним християнству, православ'ю. Знамениті євангельські аксіоми «не сейте и не собирайте в житниці», «не можете служити одночасно Богу и маммоне» В.Ф. Ерн розглядав як відправні для дійсно християнського ставлення до власності [102].

Зовсім інакше проблему власності розумів І.О. Ільїн. Він вважав, що тільки приватна власність робить людину особистістю, виступає основою для гідних умов її існування і навіть об'єктивно сприяє об'єднанню людства в єдине співтовариство творців [36].

З точки зору раннього християнства В.Ф. Ерн був, безумовно, правий. Проте слід врахувати, що раннє християнство під гаслом заперечення власності заперечувало взагалі саму економіку. Епоха його виникнення і наступні, особливо сучасна епохи – непорівнянні. Очевидно, що без активної господарської діяльності людина не могла б забезпечити собі не тільки гідних, але навіть і фізіологічно прийнятних умов життя. Тому й відбулося «Обґрунтування приватної власності» І.О. Ільїна. *Але це було в повному сенсі слова людське і моральне «обґрунтування», яке виступило альтернативою тотального одержавлення і перетворення людини з власника-господаря на гвинтик господарської машини, суб'єкт усупільненої і одержавленої праці* [21].

У такому ж ракурсі розглядав проблему приватної власності і М.О. Бердяєв. Він підкреслював, що, на жаль, в даний час «принцип собственности обездушен и извращен» [7]. Що власність за своєю природою є начало не матеріальне, а духовне. Тобто саме ставленням до власності будуть визначатися результати господарювання. Розмірковуючи про ставлення до приватної власності, що склалася в умовах капіталістичної системи господарювання, він відзначає, що «превращение собственности в орудие корысти, наживы и угнетения ближних духовно разрушает собственность и готовит почву для социалистического ее отрицания» [7], що також є крайністю. Він вважає, що і соціалізм, і капіталізм заперечують духовно-моральну основу господарювання, і приватна власність при капіталізмі, і суспільна при соціалізмі означають рабство в економічній дійсності, „споживацьку ідеологію – погляд на матеріальний світ лише як на засіб задоволення потреб” [7].

Слідом за І.О. Ільїним він обґрунтовує необхідність приватної власності на землю, виступаючи проти націоналізації і соціалізації землі.

Також він вважає, що «христианское преодоление всякой собственности есть уже явление духовной, а не хозяйственной жизни» і що «собственность должна быть подчинена более высоким началам» [7]. Тим самим ще раз підкреслюється, що оціночні критерії господарювання повинні мати своєю основою внутрішню мотивацію.

Найбільш точну відповідь про вибір тієї чи іншої форми власності, на наш погляд, дає С.М. Булгаков. Він відзначає, що в першохристиянській писемності, а також у таких отців Церкви, як святі Василій Великий, Григорій Богослов, Іоанн Златоуст, Амвросій Медіоланський є надзвичайно різкі засудження приватної власності. Однак «вся энергия этих осуждений относится не столько к собственности, сколько к собственникам, в которых клеймится эгоизм и черствость при пользовании собственностью. От собственника требуется известное поведение – именно исполненная доброжелательства помощь бедным и вообще полезное и разумное пользование богатством, причем высшим достижением будет полный отказ от собственности во имя освобождения от хозяйства» [17].

Спільна власність, про яку говорить соціалізм, відзначає С.М. Булгаков, така ж спокуса, як і власність приватна: «Пусть она будет свободна от тех злоупотреблений, какие связаны именно с частной собственностью, но, делаясь самодовлеющей нормой жизни, она представляет, конечно, такие же путы для духа, плен души, как и частная собственность. Иначе говоря, плен души у богатства и у собственности – одинаково личной или общественной – равно предосудителен и опасен, и социализм в такой же мере требует аскетического регулирования жизни, как и частная собственность, ибо вне этого и он превращается в служение мамоне» [17].

І С.М. Булгаков, власне, формулює відповідь на питання про вибір тієї чи іншої форми власності: «вопрос о формах собственности для христианства превращается в вопрос чистой целесообразности.... Христианство столь же мало связано с хозяйственным индивидуализмом, как и социализмом, и одинаково как к тому, так и к другому обращается с тем же призывом и предостережением: не погружаться в хозяйство до конца, не давать овладеть собою его инстинктам, но по возможности и живя в хозяйстве, осуществляют свою свободу от богатства, подчиняют его религиозно-этическим нормам. Одним словом, христианству в вопросах хозяйства и социализма принадлежит лишь аскетический, религиозно-этический мотив самообуздания и служения ближнему, а не то или иное суждение, касающееся хозяйственного факта, где царит необходимость со своей целесообразностью» [17].

Таким чином, з точки зору морального критерію не буває ефективних або неефективних форм власності. При кожній з них можливі як гріховні явища – розкрадання, користолюбство, несправедливий розподіл плодів праці, так і гідне, морально виправдане використання матеріальних благ. А сама ефективність використання власності, майна, капіталу залежить як від факторів організаційно-управлінських, інтелектуальних, технічних, економічних, правових, стану макросередовища, так і від моральних.

Для моральної людини власність є не тільки засобом отримання вигоди, але й засобом служіння ідеалам добра і справедливості. «...Если человек созидает материальные блага

исключительно для себя, своей семьи, своей социальной группы, при этом пренебрегая интересами других, - он преступает нравственный закон и многое теряет в экономическом смысле», – підкреслюється в соціальній концепції Російської Православної Церкви [93].

6.3 Благодійність як духовне явище та фактор розвитку особистості, суспільства, економіки

Тісно пов'язане з питанням правильного ставлення до власності і багатства і таке духовно-моральне і соціально-економічне явище, як благодійність, яка в умовах православної моделі господарювання була значним фактором *духовного, соціального та економічного розвитку держави.*

Це явище не можливе без духовно-моральних цінностей милості і милосердя, любові до Батьківщини, людей.

Благодійність як взаємодія властивих їй матеріального і духовного начал являє собою цілу систему явищ і понять. Благодійність розуміється, перш за все, як прояв любові до Бога і людей, не тільки "ближнього", а й "ворога". Вона виявляється в милосерді, піклуванні, меценатстві.

Милосердя – це особливе милостиве ставлення до ближнього і воно виявляється як у внутрішньому ставленні до людини, так і в зовнішній допомозі їй, допомозі в будь-якій формі. Надання допомоги ближньому було нормою ще Старого Завіту.

Для Нового Завіту без милосердя немає спасіння людини. Сам Спаситель в Євангелії каже: «Подавайте милостыню из того, что у вас есть: тогда все будет у вас чисто» (Лк. 11, 41) і «Блаженны милостивые, ибо они помилованы будут» (Мф. 5, 7) [8].

Серед різних справ милосердя Климент Олександрійський ставить милостыню на перший план: «Хороша милостыня, как покаяние за грех: сильнее молитвы пост, а милостыня сильнее обоих». Отці Церкви підкреслюють, що християнська любов має виявлятися в дієвій допомозі ближньому. Ті, хто не проявляють

миłosердя, і судимі будуть без миłosердя; їм не допоможе і віра, бо віра без діл мертва [102].

Однак тут, як і скрізь, підкреслюється важливість внутрішнього ставлення до того, що робить людина, у тому числі у справах благодійності. Є й такий вид милостині, який не має ніякої ціни для душі. Це буває тоді, коли людина бачить суєтність багатства і охоче роздає свої гроші, але душа її переповнена гріховної гордині, як міркує блж. Августин [цит. за 102]. Будь-яка добра справа, благодійність повинні виходити із духу смирення й любові. Можна розглядати різні прояви благодійності: допомога, піклування, меценатство, але всі вони хоч і є різними за формою, повинні виходити з цієї моральної установки.

У «піклуванні» домінує матеріальне начало як мета і як результат. «Піклування» – широке і різноманітне явище, що виявляється через допомогу та підтримку. Допомога – явище більш тимчасове і приватне. Підтримка – більш тривале і містке. Матеріальна ж вигода для самого піклувальника не має особливого значення і навіть не обов'язкова. Таким чином, в «піклуванні» виявляється духовне начало.

Меценатство проявляється головним чином у наданні реальної допомоги і підтримки творчої діяльності, в першу чергу, у сфері мистецтва. Така допомога і підтримка здійснюються матеріально. Однак у «меценатстві» для благодійника матеріальна вигода не є визначальною, а може бути супутньою. Головне в «меценатстві» – активне і реальне сприяння досягненню високих і стійких, різноманітних і оригінальних творчих результатів тими суб'єктами, щодо яких проявляється «меценатство». У цілому ж «меценатство» носить естетичну спрямованість, що сприяє формуванню та розвитку культури і духовності в суспільстві.

Необхідно зазначити, що благодійність була однією з найяскравіших характеристик підприємницької діяльності, сформованої в умовах православної моделі господарювання. Російські, українські купці і підприємці жертвували величезні кошти не тільки на будівництво та розвиток церков і монастирів, вони сприяли розвитку науки, медицини, освіти і мистецтва. Також вони розвивали соціальну інфраструктуру на заснованих ними промислових підприємствах. Це була дуже потужна

підтримка для розвитку народного господарства Російської імперії. Докладно щодо значення благодійності див. у темі 9 частини 3 цього конспекту лекцій.

6.4 Розподіл та споживання у християнській (православній) етиці господарювання

Особливе ставлення в православному богослов'ї, відповідно релігійної філософії, склалося до таких категорій, як розподіл і споживання. Це ставлення, безсумнівно, вплинуло на розуміння ідеалу господарювання та реальну практику господарювання.

Споживання. Споживання, за суттю, означає використання частини доходу на забезпечення духовних і фізичних потреб людини, розвиток творчих здібностей особистості. З духовно-моральної точки зору воно, по-перше, право працюючого користуватися плодами своєї праці. По-друге, особисте споживання має завжди обмежуватися (воно має підтримувати життя людини, давати їй можливість для повноцінного фізичного і духовного розвитку, відтворення, але не суперечити Заповідям Нового Завіту).

Мірилом дозволених витрат св. Василій Великий вважає дійсні потреби. Все, що переходить цю межу, є зловживанням [102].

Св. Амвросій розрізняє двояку витрату грошей: витрати щедрості і марнотратства. «Ибо есть два рода трат: один – щедрость, другой – расточительность. Щедро: оказывать гостеприимство, одевать нагого, помогать неимущим продовольствием... Расточительны: тратить на пышные пиры и на множество вина...» [цит. за 102]. Св. Іоанн Златоуст закликає бути бережливим, бо, утримуючись від марних витрат, отримуєш можливість допомагати іншим [цит. за 102].

Звичайно, богослови не розробляють спеціально ті норми споживання, які є дозволеними. Тут скоріше мова йде про те, що кожна людина в міру духовно-морального розвитку буде сама в змозі визначити для себе цю норму. Вона не може бути встановлена як єдиний стандарт, це б виглядало абсурдно. Адже мінімум потреб, необхідних для забезпечення життя і розвитку

людини, буде залежати від безлічі факторів: і від її соціального статусу, і від виховання, і від сімейного стану та ін. Важливо уникнути марнотратства і розкоші, спрямувати земні багатства на користь ближнього, Церкви і держави. Що стосується останнього, то Сам Спаситель визнавав справедливим жертвувати на храм і платити данину кесареві (тобто сплачувати податки).

Особисте споживання має завжди обмежуватися. Воно повинно підтримувати життя, давати йому можливість для повноцінного духовного і фізичного розвитку, але не суперечити заповідям Нового Завіту. Споживання не буде відповідати духовно-моральним принципам, якщо воно служить егоїстичним інтересам особистості, веде до злих вчинків, що порушують духовно-моральні закони, по відношенню до себе, до суспільства, до природи. Коли високий рівень споживання стає метою, ми маємо справу з аморальною, споживчою економікою.

До речі, явище споживання як хворобу особистості, суспільства та економіки, підкреслювали багато російських релігійних філософів та представників східнослов'янської економічної думки.

Так, М. Бердяєв підкреслював, що споживчий ідеал руйнує господарство, і попереджуючи згубні наслідки цього ідеалу для майбутнього, немовби передбачаючи через століття вперед кризу споживчої економіки, відзначає: «Безграничний рост потребностей и рост народонаселения создал индустриально-капиталистическую цивилизацию, которая чревата великими потрясениями и катастрофами и обозначает убыль духа в европейском человечестве» [7].

Він писав, що «Духовное отношение к хозяйству предполагает аскетичку, ограничение похоти жизни..... И если народы хотят духовно возродиться, то им придется вступить на путь аскетического самоограничения и одухотворения хозяйственной жизни» [7].

Такий же мотив звучить і у С.М. Булгакова, який відзначає, що прагнення до розкоші і розкіш призводять не тільки до духовного занепаду особистості і народу, але і до занепаду економічного. Правильне ж співвідношення в потребах – це плід духовної роботи особистості: «Правильное соотношение между

различными потребностями духа и плоти дается путем духовной борьбы, определяемой греческим словом «аскеза» (что значит, собственно, упражнение в борьбе) или аскетизм» [14, с. 655]. І він виводить оптимальну формулу зростання потреб людини: «Умножай свои потребности, пока этого требует жизнь духа и человеческое достоинство, но и умей сокращать их, поскольку она же этого требует, - такова формула свободной от крайностей как гедонизма, так и аскетизма» [14, С.655].

Розподіл. Що стосується такої категорії як розподіл, необхідно відзначити, що з духовно-моральних позицій існують дві основи розподілу багатства, благ, створених суспільною працею: справедливість і милосердя. Блага та багатства як даність і як джерело їх множення (земля, природні ресурси, кліматичні умови і т.п., а також самі таланти і здібності людини), з одного боку, – дар Божий, а з іншого – результат трудової діяльності людини (освоєні родовища природних ресурсів, засіяна земля, засоби праці, предмети споживання), індивідуального, різного в міру напруженості використання даних конкретній людині здібностей, праці.

Розподіл відповідно до праці як принцип справедливого розподілу багатства закладений в заповіді Апостола «Если кто не хочет трудиться, тот и не ешь» (2 Сол. 3,10) [8], це – фундаментальна норма умиротворення і узгодження інтересів особи і суспільства. Порушення цього принципу породжує соціальну напруженість протягом всієї історії людства.

Однак не всі члени суспільства можуть працювати. Люди похилого віку та інваліди, фізично нездорові люди, діти, багатодітні сім'ї потребують турботи про них з боку тих, хто може поділитися надлишками накопичених благ, піклування з боку суспільства. І милосердя, і благодійність, що виходить з нього, необхідні не тільки тому, хто потребує матеріально, а й тому, хто живе в достатку, так як милосердя збагачує душу, вчить людину любити і співчувати.

Таким чином, система розподілу, яка буде відповідати і економічній раціональності, доцільності та реалізації соціальних цілей, і духовно-моральному розвитку особистості, повинна ґрунтуватися на принципах: відшкодування трудових витрат; мотивації розвитку здібностей особистості; мотивації служіння

суспільству; забезпечення незахищених верств населення. Сам механізм справедливого розподілу в богослов'ї реалізується на заклику до кожної людини приділяти нужденним, на вимозі справедливої оплати праці. Що ж стосується суспільних механізмів справедливого розподілу – це вже предмет безпосередньо економічної науки, яка вже виходячи з відповідних моральних установок повинна розробляти цей механізм. Зокрема на це вказував С. Булгаков.

Не менш важливо правильно розуміти таке важливе питання, як поєднання приватних і суспільних інтересів. Яким інтересам необхідно надати перевагу з позиції християнської етики і психології – інтересам особистості або суспільства?

Щоб суспільний устрій був справедливим, у ньому повинні несуперечливо поєднуватися інтереси особистості (індивідуалізм) та інтереси суспільства (колективізм).

Колективізм повинен виявлятися в тому, що кожна особистість повинна бути настільки шанована, що їй забезпечувався б дійсно рівний доступ до суспільного матеріального надбання та рівні можливості самовизначення в суспільстві.

Індивідуалізм повинен виявлятися лише в тому, що кожній особистості слід надати максимум можливостей реалізувати свої здібності, свій інтелект в будь-якій сфері соціального життя, не обмежуючи прав суспільства, тобто мати свободу як зробити, так і сказати: «Господин! Пять талантов ты дал мне ; вот другие пять талантов я приобрел на них» (Мф. 25, 20) [8].

Суспільство має бути ареною реалізації прав і обов'язків особистості, а особистість повинна бути реалізацією суспільства як боговстановленого способу буття самої людини. У рівній мірі неприпустимі тоталітаризм колективу (комуністичного і нацистського спрямування) і тоталітаризм особистості (буржуазно-олігархічного спрямування.)

Отже, суспільний устрій буде справедливим, якщо в ньому будуть несуперечливо поєднуватися колективізм та індивідуалізм, милосердя і справедливість.

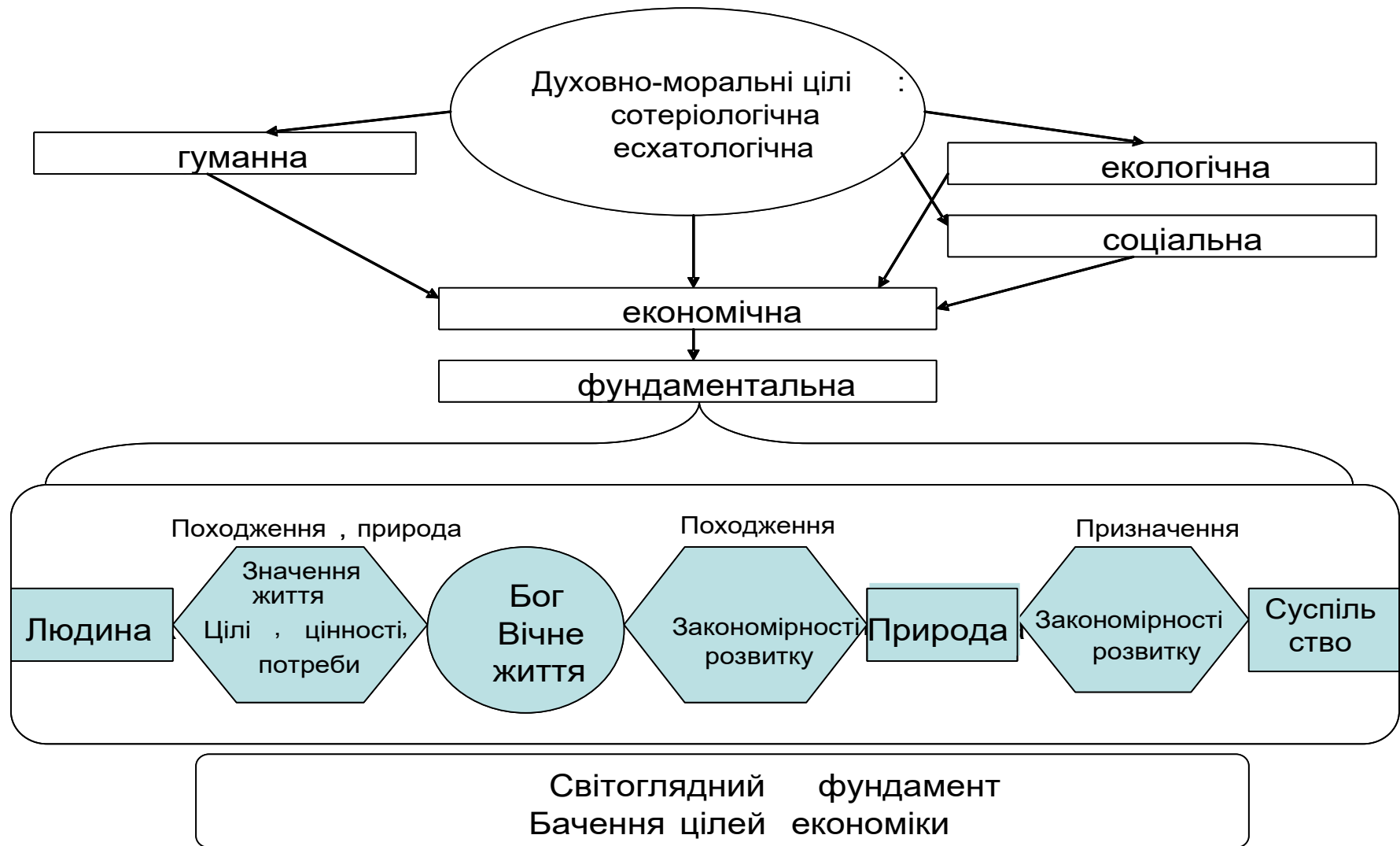

Рисунок 4.1 – Цілі господарської діяльності

